

DALDALA SEERAA ALAA TO'ACHUU: RAKKOOWWAN SEERAA FI HOJIMAATA QAAMOLEE HAQAA NAANNOO OROMIYAA KEESSATTI MUL'ATAN*

*Habtaamuu Bultii**
Abdusalaam Aabbee****

ABSTRACT

Illicit trade adversely affects socio-economy of a nation. Particularly, it shrinks government revenue, distorts market, collapses local industries, and endangers health, safety and security. Ethiopia is one of the nations that are challenged by illicit trade for which it has devised controlling mechanisms such as enacting appropriate laws and establishing law enforcement agencies. Justice sectors (the judiciary, the prosecutors, and the police) are the chief law enforcement agencies that interpret the laws, render decisions, and enforce the same. They are principally empowered to seize, prosecute and adjudicate illicit trade activities and control illicit trade and its effects. However, the Oromia Regional National Government Justice Sectors are, as the situation demands, not controlling, prosecuting, and adjudicating illicit trade activities for different reasons. For instance, inadequate awareness of justice sector professionals of the region on trade regulations, customs and standards, the absurdity and uncertainty of the federal and regional laws, underperformance of criminal investigations, imprecision and incompleteness of prosecutions, delay and unfairness of court decisions, and wanting cooperation and undetermined efforts of the pertinent government agencies have made some contribution to the escalation of illicit trade undertakings. It is certainly known that without the effort required to be made by the justice sectors the attempt to control illicit trade could not be made possible. Therefore, it is mainly important to enable the justice sectors render services that combat illicit trade. Accordingly, among other things, it is advisable to raise the justice sectors professionals' awareness of the relevant laws specifically of the trade competition and consumers protection, coffee quality control and marketing, and customs proclamations as to jurisdiction, to clarify the discrepancy between the federal and regional laws, to improve investigations, prosecutions and adjudications, and to advance professional and ethical behaviors of the professionals.

* Barruun kun qorannoo bara 2008 keessa mata-duree 'Daldala Seeraa Alaa To'achuu: Rakkoowwan Seeraa fi Hojimaata Qaamolee Haqaa Naannoo Oromiyaa Keessatti Mul'atan' jedhu irraa gabaabbatee fi fooyya'ee kan dhiyaatee dha. Qorannichi mala iddattoo fayyadamuun kan gaggeeffame yommuu ta'u daataan godinaalee saddeettii (Arsii Lixaa, Baalee, Boorana, Godina addaa O/N/F, Harargee Bahaa, Jimmaa, Wallagga Bahaa fi Wallagga Lixaa) keessaa walitti qabamee mala qorannoo hammamtaa fi akkamtaan xiinxalamee abbootii hirtaaf dhiyaachuun yaada isaaniittii akka gabbatu ta'ee jira.

**LL.B (Haromaya University), LL.M (Ethiopian Civil Service University), Legal Researcher at OJSPTLRI.

***LL.B (Haromaya University), Legal Researcher at OJSPTLRI.

1. SEENSA

Hojiin daldalaa guddina dinagdee biyya tokkoo dhugoomsuu keessatti gahee olaanaa taphata. Sekteerri dinagdee kun akka misoomu taasisuuf gochoota hojichatti gufuu ta'an adda baasanii irratti hojjechaa deemuun barbaachisaa dha. Gochoota misooma hojii daldalaa quucarsan keessaa tokko gocha daldala seeraa alaa dha. Daldala seeraa alaa jechuun meeshaa yookaan tajaajila akka ittiin hin daldalamne daangeffaman/dhorkaman daldaluu akkasumas meeshaa yookaan tajaajilaittiin daldaluun hin dhorkamne ulaagaalee yookaan adeemsa seerri teechee jiru cabsanii daldaluu dha. Daldalli seeraa alaa dinagdee biyyaa, fayyaa, nageenyaa fi duudhaa uummataa irratti miidhaa hedduu dhaqqabsiisa.¹

Tooftaaleen daldala seeraa alaa hambisuuf hojiirra oolan baay'ee dha. Isaanis, miidhaa daldalli seeraa alaa dinagdee, hawaasummaa fi siyaasa irratti dhaqqabsiisan uummata bal'aa hubachiisuu, sirna sassaabbii galii gibiraa cimsuu, mootummaalee ollaa wajjiin hariiroo fi qindoomina gaarii uumuu, dhimmoota daldala seeraa alaa gaggeessuuf sababa ta'an adda baasuu, fi seerota seerummaa daldalaa bitan cimsuu fi hojiirra oolmaa isaanii mirkaneessaa deemuun isaan ijoodha. Tooftaalee caqasaman kanneen keessaa seerota gochoota daldala seeraa to'atan baasuu fi hojiirra oolmaa isaanii mirkaneessaa adeemuun murteessaa waan ta'eef, Mootummaan Federaalaa fi Naannoo Oromiyaa seerota seerummaa hojii daldalaa mirkaneessanii fi gocha daldala seeraa alaa to'atan hedduu tumuun hojiirra oolchaniiru.² Hojiirra oolmaa isaanii mirkaneessuufis hojjechaa jiru.

Qaamolee mootummaa adda durummaan seerota gochoota daldala seeraa alaa to'atan hojiirra oolchan keessaa tokko qaamolee haqaa ti.³ Qaamoleen haqaa gocha daldala seeraa alaa to'annoo jala oolchuu fi seerummaa gochichaa qulqulleessuun, himannaa mana murtiitti dhiyeessuu fi murtii saffinaa fi qulqullina qabu kennuun gocha daldala seeraa alaa to'atu.

¹Labsii Galiwwanii fi Gumuruukaa lak.622/2001, seensa; Magalata Federaalaa bara 15^{ffaa} Lak 27; Labsii Dorgommii Daldalaa fi Eegumsa Fayyadamtootaa, lak.813/2006, seensa, Magalata Federaalaa, bara 20ffaa.

² MoFED, Annual Progress Report For Fiscal Year of 2011/12, on Growth and Transformation Plan of Ethiopia, March 2013, F37

³ Douglass North (1990), Institutional Changes: A Framework of Analysis, (unpublished essay), F4; Fitihi Jihad, Haala Waliigaltee Raawwannaa Dhaabbilee Daldalaa, Manneen Murtii Federaalaa fi Dhaabbilee Aangoo Abbaa Seerummaa Qaban Keessatti, Inistiitiyuutii Qorannoo Sirna Seeraa fi Haqaa, Finfinnee, 2006, F12.

Qaamoleen kanneen gocha daldala haqa-qabeessa faallessu, mirga fayyadamtootaa miidhuu fi galii mootummaa xiqqeessu seeratti dhiyeessanii adabuun, dinagdee fi nageenya biyyaa akkasumas fayyaa fi eegumsa mirga fayyadamtootaa kabachiisu.

Haa ta'u malee, hojiin to'annoo gocha daldala seeraa alaa irratti qaamolee haqaatiin taasifamu bu'aa barbaadamu argamsiisuurratti hanqina qaba. Hanqinni gama kanaan jiru akka uumamu wantootni taasisan hedduu dha. Fakkeenyaaf, ulaagaalee hojii daldalaa tokko seeraa alaa taasisan irratti ogeessotni hubannoo waliigalaa dhabuu, tumaaleen seeraa dhimmi ilaalu iftoomina gahaa dhabuu, murtii barsiisaa ta'ee fi si'oomina qabu kennuurratti hanqinni jiraachuu, fi qindoominaa fi wal-hubannoon qaamolee haqaa fi sekteroota biroo gidduu jiru laafaa ta'uu akka fakkeenyaatti eeruun ni danda'ama. Gabaabaatti, raawwiin hojii qaamolee haqaa gama kanaan jiru akka laafu sababootni taasisan lama: hanqina seeraa fi hanqina hoj-maata qaamolee haqaa keessatti mul'atani dha. Haaluma kanaan, barruun kun aangoo qaamolee haqaa naannoo bifa yaada keessa galcheen, gocha daldala seeraa alaa to'achuu keessatti hanqinaalee gama seeraatiin jiranii fi raawwii hojii gocha daldala seeraa qabuu, qorachuu, himachuu fi murtii kennuu irratti mul'atan sakatta'uun kallattii furmaataa akeeka.

Barruun kun mata-dureewwan gurguddoo shan jalatti qoodamee jira. Mata-duree kanatti aansee mata-dureen lammaffaa, maalummaa fi miidhaa daldala seeraa alaa ibsuu irratti xiyyeeffata. Hojiin daldalaa fi ulaagaaleen seerummaa hojii daldalaa mirkaneessan mata-duree sadeffaa jalatti haguuggii argatanii jiru. Yakka daldala seeraa alaa qabuu, qorachuu fi himachuu akkasumas kenniinsa murtii dhimma daldala seeraa alaa mata-dureewwan itti aananii jiran jalatti ibsamaniiru. Dhuma irratti, yaadotni gudunfaa fi furmaataa teechifamaniiru.

2. MAALUMMAA FI MIIDHAA HOJII DALDALA SEERAA ALAA

2.1. MAALUMMAA DALDALA SEERAA ALAA

Daldali seeraa alaa yaadrimee dhimmoota hedduu of keessatti hammate waan ta'eef hiikkoo tokkoon gaalee kana ibsuun ulfaataa dha. Hiikkoon Dhaabbanni Fayyaa Addunyaa jecha daldala seeraa alaa jedhuuf kenne

hiikkoo qaamoleen biroo kennan caalaa simatamaa dha. Dhaabbatni kun daldala seeraa alaa jechuun,

*Any practice or conduct prohibited by law and which relates to production, shipment, possession, distribution, sales or purchase including any practice or conduct intended to facilitate such activity*⁴ jechuu akka ta'etti hiikee jira.

Hiikkoo kana irraa hubachuun kan danda'amu daldalli seeraa alaa gocha ykn amala seeraan dhorkame tokko oomishuu, geejibsiisuu, qabachuu, raabsuu, gurguruu ykn bituu akkasumas gochaa fi haala hojii akkanaa mijeessuuf yaadaman hunda kan dabalatu dha.

Gama biraatiin, barreeffamni tokko daldala seeraa alaa yammuu ibsu, daldalli seeraa alaa sochii daldalaa gosa kamiyyuu ta'ee seera, dambii fi qajeelfamoota hayyamaa, sirna taaksii fi sirna biyyi tokko daldala ittiin gaggeessitu, lammiileef eegumsa taasiftu, haala jireenya hawaasa fi duudhaa naamusa ittiin hooggantu kamuu kan faallessu jechuun kaasuun ni danda'ama jechuun ibsee jira.⁵ Akka waliigalaatti, daldalli seeraa alaa, gocha oomishaalee fi tajaajiloota seeraan dhorkaman daldaluu akkasumas oomishaalee seera qabeessa ta'an tumaalee seera daldalaa cabsanii daldaluu of keessatti kan hammatuu dha.⁶ Dabalataan, daldalli seeraa alaa maallaqa, meeshaa akkasumas bu'aa gocha seeraa alaa fi al-naamusaawaa ta'an dabalata. Hima biraan, gochi kun namoota seeraa ala dadabarsuu, yakkoota eegumsa naannoo raawwachuu, seeraa ala qabeenya uumamaan daldaluu, mirgoota kalaqa sammuu sarbuu, oomishaalee fayyaa fi nageenya hawaasaa miidhaniin daldaluu, qorichoota dhorkamaniin akkasumas sochiiwwan maallaqaa seeraa alaa kan of-keessatti dabalatu dha.⁷

⁴National Council for the Administration of Justice, Enforcement Manual to Combat Illicit Trade in Kenya (2014), www.judiciary.go.ke/portal/assets/filemanager/uploads/download/enforcement-manual%202.compressed.pdf toora intarneetii <gaafa 10-02-2008 ilaalame>

⁵www3.Weforum.org/docs/AM12/WEF-AM12-GAC-illicitTrade.pdf <gaafa 04-02-2008 ilaalame>.

⁶Akkuma yaadannoo Lak.5^{ffaa}, F 8.

⁷Akkuma 6^{ffaa}.

2.2. MIIDHAAWWAN DALDALA SEERAA ALAA

Daldalli seeraa alaa miidhaalee hedduu biyya irratti dhaqqabsiisa. Miidhaaleen kanneen bakka gurguddaa afuritti qoodamuu danda’u.⁸ Isaanis,

- Miidhaa dinagdee
- Miidhaa fayyaa
- Miidhaa nageenyaa
- Miidhaa eegumsa naannoo

2.2.1. Miidhaa DaldalliSeeraa Alaa Dinagdee Irratti Dhaqqabsiisu

Daldalli seeraa alaa sochii daldala al-ergii (export), ol-galchii (import) fi biyya keessaa (inland) irraa galii mootummaan argachuu qabu dhabsiisa. Xiqqaachuun/dhabamuun galii gama kanaan argamuu, ijaarsa bu’uuraalee misoomaa mootummaan gaggeessu irratti dhiibba mata isaa qabaata; kun ammoo sochiin guddina dinagdee akka hin saffisne gufuu ta’a.

Daldalootni seeraa alaa gibira mootummaa waan hin kaffalleef akkasumas baasii kan biroollee waan hin baafneef, daldaloota seera qabeessaa caalaa carraa gabaa ofitti harkisuu qabu.Kanaaf, daldalli seeraa alaa daldalootni bu’uura seeraatiin hojjetan akka kasaaran gochuun gabaa keessaa akka bahan taasisuu danda’a.⁹ Gabaa keessaa bahuun dhaabbilee daldalaa ammoo investimantiin akka hin jajjabaanne akkasumas carraan hojii bal’inaan akka hin uumamne kan taasisu waan ta’eef, miidhaa dinagdee guddaa biyyarratti dhaqqabsiisa.¹⁰Dabalataanis, oomishaaleen kalaqa sammuu salphumatti waraabamanii karaa seeraa alaatiin waan daldalamaniif kalaqtootni bu’aa argachuu malan akka hin arganne gochuun fedhiinkalaqummaa akka hin gabbanne taasisa.¹¹

⁸Akkuma 7^{ffaa}.

⁹ Olitti yaadannoo lak.5, FF 11-12.

¹⁰ Grant Thornton, Illicit Trade in Ireland: Uncovering the Cost to the Irish Economy (2013), F24 (www.oireachtas.ie/parliament/media/illicit-trade-in-ireland-report.pdf) <gaafa 4-2-2008 ilaalame>.

¹¹ Akkuma 10^{ffaa}.

2.2.2. Miidhaa Daldalli Seeraa Alaa Fayyaa Irratti Dhaqqabsiisu

Oomishaalee qulqullinni isaanii hin eegamnee fi faayidaa irra ooluu hin qabne uummataaf akka dhiyaatan waan taasisuuf, daldalli seeraa alaa fayyaa hawaasaa balaaf saaxila. Keessattuu, qorichoonni karaa seeran alaatiin oomishaman makaa dogoggora ta'e (wrong dose of active ingredient) ykn makaa barbaachisu kan hin qabne ykn makaa addaa kan hammatan akka faayidaa irra oolan waan taasisuuf miidhaa fayyaa daldalli seeraa alaa dhaqqabsiisu olaanaa dha.¹²

2.2.3. Miidhaa Daldalli Seeraa Alaa Nageenya Biyyattii Irratti Qabu

Daldaltoonni seeraa alaa gocha daldala seeraa alaa raawwatan babal'isuuf jecha garee namoota meeshaa waraanaa hidhatanii hojii seeraa alaa sanaaf haala mijeessan uumuun, nagaa fi tasgabbii biyyaa akka jeeqamu taasisu.¹³ Gama biraatinis, daldalli seeraa alaa daddabarsa meeshaalee waraanaa kan dabalatu waan ta'eef, yakkoonni akka raawwatamaniif haala mijataa uumuun nageenya biyyaa irratti dhiibba dhaqqabsiisa.¹⁴

2.2.4. Miidhaa Daldalli Seeraa Alaa Eegumsa Naannoo Irratti Qabu

Oomishaaleen karaa seeraa alaatiin oomishaman qajeelfamoota seeraan taa'an kan hin kabajne ta'uu waan danda'uuf, haalli oomishaa fi balfa ittiin dhabamsiisan naannoo irratti dhiibbaa guddaa qabaata. Balfii fi keemikaalli gadi lakkifaman faalama qilleensaaf gumaacha guddaa qabaatu. Fakkeenyaaf, daldalootni seeraa alaa balfii fi keemikaalli miidhaa guddaa naannoo irratti geessisuu danda'anii fi of-eeggannoo addaatiin dhabamsiifamuu qaban of-eeggannoo barbaachisu osoo hin taasisiin naannootti gadi akka lakkifaman taasisuun naannoon akka faalamu godhu.¹⁵ Dabalataanis, gochi kun qaabeenya uumamaan seeraa ala daldaluu kan

¹² Olitti yaadannoo Lak5^{ffaa}, F23.

¹³ Akkuma 12^{ffaa}.

¹⁴ Olitti yaadannoo Lak 4^{ffaa}.

¹⁵ Akkuma 14^{ffaa}.

dabalatu ta'uun daldala seeraa alaa rakkoolee akka manca'iinsi bosonaa akka uumamu gochuun naannoon akka miidhamu taasisa.

3. HOJII DALDALAA FI ULAAGAALEE SEERUMMAA HOJII DALDALAA MIRKANEESSAN

3.1. HOJII DALDALAA (COMMERCIAL ACTIVITIES)

Seerri daldalaa keenya nama hojii daldalaa hojjetu bituurratti waan fuuleffatuuf hojiin daldalaa maal akka ta'e hin ibsu.¹⁶ Seerichi daldalaa (nama hojii daldalaa hojjetu) irratti xiyyeeffata. Bu'uura Seera Daldalaa 1952 kwt 5tti, daldalaan nama hojii daldalaa akka hojii ogummaa tokkootti fudhachuun galii argachuuf jecha hojiiwwan seericha kwt 5 jalatti tarreeffamanii jiran hojjetuu dha. Labsiin Galmee fi Hayyama Daldalaa Lakk. 980/2008 kwt.2 (2) irratti bifa gocha daldala seeraa alaa to'achuutiin daldalaa hiikeera. Akka tumaa keewwata kanaatti, daldalaa jechuun nama hojiiwwaan seera daldalaa keessatti ibsaman akka hojii ogummaa tokkootti fudhachuun galii madaalawaa argachuuf jecha hojjetuudha.

Wixineessaan Seera Daldala Itoophiyaa (Ethiopian Commercial Code of 1960) ulaagaalee maalummaa daldalaa ibsan kanneen armaan olitti ibsaman lamaan qofa hin teechifne. Ibsituu sadaffaa: *enterprise* (dhaabbata daldalaa) akka ulaagaa tokkootti kaa'anii turan.¹⁷ Bu'uura yaada kanaatiin, daldalaan galii argachuuf jecha dhaabbata daldalaa beekamtii argatanitti fayyadamee akka ogummaa tokkootti hojiiwwan Seera Daldalaa kwt 5 jalatti tarreeffamanii jiran nama hojjetuu dha.

Seerri daldalaa keenya hojii daldalaa alkallattiin daldalaatti fayyadamee ibsuu yaala. Fakkeenyaaf, labsiin lakk. 980/2008, kwt 2(3) hojiin daldalaa hojii daldalaan hojjetu ta'uu ibsa. Seerri daldalaa kwt 5 hojiiwwan daldalaan hojjetu tarreessee kan jiru yoo ta'u, al-kallattiin hojiiwwan keewwata kana jalatti ibsamaniin jiran hojii daldalaa ta'uu isaanii akeeku. Seera keenya keessatti hojiiwwan daldalaa ibsuu ilaalchisee dhimmi akka ijoo falmiitti

¹⁶Peter Winship, Background Document of the Ethiopian Commercial Code of 1960, F 34.

¹⁷Yaadni qopheessaa seerichaa tuutota ijoo lamaan caqafaman kanneen qofarratti kan daanga'e hin turre; tuuta sadaffaa ni qaba ture: jiraachuu interpiraayizii. Seerichi gara Afaan Amaaraas ta'e Afaan Ingiliziitti yeroo hiikamu jechi interpiraayizii jedhu biraa hafeera. Yaadni jechi interpiraayizii jedhu jiraachuu qaba jedhu yaadrimee Sirna Seeraa Ardii Auurooppaa (Continental Legal System) keessatti baay'ee barbaachisaa dha.

ka'u tokko hojiin daldalaa hojiiwwan Seera Daldalaa kwt 5 jalatti tarreeffamanii jiran qofa ta'uu yookaan ta'uu dhabuu isaaniiti. Tumaan seera kanaa akka agarsiisutti, namootni hojiiwwan keewwatacha jalatti tarreeffamanii jiran akka ogummaatti fudhatanii galii argachuuf hojjetan daldaloota jedhamu waan jedhuuf, ogeessotni baay'een hojiiwwan keewwatacha jalatti tarreeffamanii jiran qofatu bu'uura seera keenyaatiin hojii daldalaa ta'anii fudhatamu jedhu.

Haa ta'u malee, gama biraatiin, akka hiikkoo lammaffaatti yaadni dhiyaatu akka jedhutti, hojiin tokko tarree kwt 5 keessatti kan hin ibsamne yoo ta'ellee seerota daldalaa boodarra bahan keessatti ibsamnaan hojii daldalaa ta'ee fudhatama. Wixineessaan seerichaa ibsa kwt 5 irratti akka kennanitti, ulaagaalee sadiitu qindoomanii daldalaa tokko ibsu. Isaanis, ogummaan hojjechuu, galii argachuuf hojjechuu fi dhaabbata daldalaa beekamtii argatan keessaa tokkotti fayyadamanii hojjechuu yoo ta'an hojiiwwan daldalaa tarreeffaman ammoo akka agarsiisutti qofatti kan barreeffaman ta'uu dubbatu.¹⁸ Labsiileen boodarra bahan kan akka Labsii Galmee fi Hayyama Hojii Daldalaa Lakk.980, kwt 2(2) akka tumanitti hojiin tokko hojii daldalaati jedhamee seeraan yoo ibsame hojiiwwan kwt 5 jalatti ibsamanitti dabalamuun hojii daldalaa ta'ee fudhatama. Haaluma kanaan, hojiin daldalaa hojiiwwan seera daldalaa kwt 5 jalatti tarreeffamanii jiran qofa soo hin taane hojiin tokko seera boodarra bahuun akka hojii daldalaatti kan ibsame taanaan hojii daldalaa ta'anii fudhatamuun seerri daldalaa kan irratti raawwataman keessaa tokko ta'a jechuu dha. Barruun kun bu'uura hiikkoo lammaaffaa kanaatiin hojii daldalaa hubachuu fi ibsuun gochi daldala seeraa alaa haala kamiin to'atamuu akka qabu kallattii agarsiisuu yaala.

3.2. ULAAGAALAA SEERUMMAA HOJII DALDALAA MIRKANEESSAN

Sirni dingadee gabaa bilisaa biyyi keenya hordoftu, mootummaan ulaagaalee dhaabbileen daldalaa fi hojiin daldalaa ittiin gaggeeffaman seera tumuun hojiirra akka oolchu kan gaafatu yoo ta'u, seerummaa/seeraalummaa hojii daldalaa tokko adda baasuuf ulaagaalee seeraa tumaman hubachuu gaafata.¹⁹

¹⁸ Olitti yaadannoo lak 4, F50.

¹⁹Mulu gebreyesus, Industrial Policy and Development in Ethiopia: Evolution and Present Experiment, F8.

Biyyi keenyas ulaagaalee seerummaa hojii daldalaa mirkaneessan hedduu tumuun hojiirra akka oolan taasiftee jirti. Kanaafuu, biyya keenya keessattis seerummaa hojii daldalaa mirkaneessuu keessatti ulaagaalee tajaajilan hubachuu fi hojiirra oolchuun hedduu barbaachisaa dha. Ulaagaaleen kanneen gabaabinaan akka armaan gadiitti ibsamaniiru.

- Ulaagaalee seerummaa hojii daldalaa mirkaneessan keessaa tokko galmee daldalaarratti galmaa'uu dha. Labsiin Galmee fi Hayyama Hojii Daldalaa lakk.980/2008 kwt 5(1) irratti namni kamiyyuu galmee daldalaarratti osoo hin galmaa'iin hayyama hojii daldalaa argachuu akka hin dandeenye tuma. Hayyama hojii daldalaa fudhatama qabu osoo hin qabaatiin ammoo hojii daldalaa hojjechuun waan hin danda'anneef,²⁰ galmee daldalaarratti osoo hin galmaa'iin hojii daldalaa hojjechuun seeraa ala jechuu dha.
- Namni kamiyyuu hayyama hojii daldalaa seera duratti fudhatama qabu osoo hin qabaatiin hojii daldalaa hojjechuu akka hin dandeenye seerri ni ibsa.²¹ Hayyama hojii daldalaa seera duratti fudhatama qabu jechuun hayyama bara baajataa sana keessatti kenname, haareffame, ykn bu'uura labsichaatiin adabbii malee haareffamuu danda'u jechuu dha.²² Hayyamni hojii daldalaa bu'uura Gulantaa Ibsituu Hayyama Hojii Daldalaa Itophiyaatiin kan kennamu yoo ta'u, sadarkaa qinxabootti hojiin baay'ee of-danda'anii hayyama mata mataatti barbaadu. Namni hayyama hojii daldalaa baafate tokko mirga daangaa hayyama kennameef keessatti hojjechuu, odeeffannoo argachuu, maqaa daldalaa fi hayyamicha jijjiiruu kan qabu yoo ta'u dirqamoota akka hayyamaa, gatii meeshaalee fi akaakuu tajaajila kennu tarree barreessuun bakka ifa ta'eetti rarraasuu, yeroo hunda tajaajila kennuu, odeeffannoo rogummaa qabu qaama dhimmi ilaaluuf kennuu fi kkf bahuutu irraa eegama.

²⁰ Labsii Galmee fi Hayyama Hojii Daldalaa, Lak.980/2008, Magalaataa Federaalaa, Bara 22^{ffaa}, Lakk. 101, kwt 22(1).

²¹ Labsii Galmee fi Hayyama Hojii Daldalaa, Kwt 22(1).

²² Labsii Galmee fi Hayyama Hojii Daldalaa, Kwt 2(12).

- Ulaagaan biraa hayyama ogummaa hojii daldalaa dha. Hayyamni ogummaa hojii daldalaa ulaagaalee seerummaa hojii daldalaa kan akka kenniinsa tajaajila ogummaa fayyaa, seeraa, injinariingii fi barnootaa hojjechuuf dabalataan hayyama barbaachisuu dha.²³ Namni tokko hojiiwwan daldalaa caqasaman kanneen hojjechuuf dursa hayyama ogummaa erga argatee booda, hayyama hojii daldalaa baafachuun gara hojiitti seena.
- Hayyama hojii daldalaa baafachuuf dursa hayyama gahumsa hojii baafachuun barbaachisaa dha. Fakeenyaaf, namni buna dhiyeessu, alatti argu, jiimlaa gurguru, qopheessuu fi kuusu hayyama hojiiwwan kanneen hojjechuu baafachuu dura hayyama gahumsa hojiiwwan kanneen hojjechuu isa dandeessisu qabaachuu kan agarsiisu hayyama baafachuu qaba.²⁴
- Hojiiwwan daldalaa hayyama gahumsa barbaadan ilaalchisee hayyama daldalaa baafachuun dura qaama dhimmi ilaalu irraa hayyama gahumsa argachuun akka barbaachisu labsiileen adda addaa tumanii jiran. Fakkeenyaaf, namni dhaabbata tajaajila fayyaa kennuu ykn dawwaa daldaluu barbaadu kamiyyuu hayyama gahumsa hojii qaama aangoo qabu irraa baafachuu qaba.²⁵ Namni buna dhiyeessuu fi biyya alaatti ergu hojii kana osoo hin eegaliin dura, hayyama gahumsa hojii baafachuu qaba.²⁶ Seerri dhimmi ilaallatu hayyama gahumsa hojii baafachuun barbaachisaa dha yammuu jedhu hayyama kana osoo hin baafatiin hojii daldalaa kana hojjechuun seeraa ala; itti-gaafatamummaa yakkaa kan hordofsiisu ta'a jechuu dha.²⁷
- Seerummaa hojii daldalaa mirkaneessuu keessatti ulaagaa seerri teechisu keessaa tokko ragaa hayyama darbiinsaa (waraqaa fe'umsaa) dha. Seerummaa sochii meeshaalee daldalaa al-ergii ta'anii fi

²³Labsii To'annoo Dawwaa, Nyaata, fi Bulchiinsa Eegumsa Fayyaa, Lak. 661/2002, Magalata Federaalaa, Bara 16^{ffaa} Lak 9, kwt. 33.

²⁴Dambii To'annoo Qulqullinaa fi Daldala Bunaa Federaalaa, Lak. 161/2000, kwt 8

²⁵Labsii To'annoo Dawwaa, Nyaata, fi Bulchiinsa Eegumsa Fayyaa, kwt 42(1)

²⁶Labsii To'annoo Qulqullinaa fi Daldala Bunaa Federaalaa, Lak 602/2000, Magalata Federaalaa, Bara 14^{ffaa}, Lak 61, kwt 6, 7 fi 8.

²⁷Fakkeenyaaf, Labsii To'annoo Dawwaa, Nyaata, fi Bulchiinsa Eegumsa Fayyaa, Lak 661/2002, kwt .33, hidha kwt 53(1m).

meeshaalee daldalaa bu'uuraa faayidaa uummataa guyyaa guyyaatiif oolan mirkaneessuu keessatti ragaan hayyama darbiinsaa murteessaa dha. Ragaan kun hayyamoota biroo irraa adda bahee kan ilaalamuu fi of-danda'ee kan dhaabatu yoo ta'u, hanga, bakka fi yoom meeshaan daldalaa fe'amee deema jiru kan ibsu; akkasumas, meeshichi garamitti akka adeemu kan agarsiisuu dha.²⁸

- Oomishaalee daldalaa biyya keessatti oomishamanis ta'ee alaa gara biyyaa seenaan galmeessisuun tooftaalee seerummaa hojii daldalaa ittiin to'atan keessatti ramadama. Galmeessi oomishaalee, qulqullina oomishaalee sakatta'uu fi oomishaaleen karaa seeraa alaatiin gabaa keessa akka hin galle ittisuuf kan tajaajiluu dha. Fakkeenyaaf, dawwaan/qorichi biyya keessatti oomishaman yookaan biyya alaa gara biyya keessatti galan osoo hin galmeessiin uummatni akka itti fayyadamuuf dhiyeessuun dhorkaa dha.²⁹
- Sadarkaa gabaa hayyamame keessatti hojjechuun ulaagaa seerummaa hojii daldalaa tokko tokko adda baasuuf tajaajiluu dha. Fakkeenyaaf, bu'ura Labsii Beeyiladaa Lakk. 819/2006 fi Labsii To'annoo Qulqullinaa fi Gabaa Bunaa Lakk. 602/2000tiin daldalootni gabaa sadarkaa tokkoffaa fi lammaaffaa keessatti hirmaatan adda bahaniiru. Akaakuun beeyiladotaa fi bunaa gabaawwan sanatti dhiyaatanis adda fo'amaniiru.
- Seerummaa hojii daldalaa mirkaneessuu keessatti haalli qabiinsa qulqullina meeshaalee daldalaa akka ulaagaa tokkotti bakka itti dhiyaatu jira. Fakeenyaaf, qulqullina gogaa fi kalloo akkasumas bunaa gochoota miidhuu danda'an raawwachuu fi haala qulqullina isaanii miidhuu danda'uun geejjibuun seerummaa daldala meeshaalee sanaa adda baasuu keessatti kan gargaaruu dha.³⁰

²⁸ Fakeenyaaf, Labsii Beeyiladaa Lak.819/2006, *Magalata Federaalaa*, Bara 20^{ffaa}, Lak 30, kwt.17 (9); Dambii Beeyiladootaa, Lak. 341, kwt.12 (6).

²⁹ Labsii To'annoo Dawwaa, Nyaata, fi Bulchiinsa Eegumsa Fayyaa, kwt. 7 fi 14.

³⁰ Labsii Gogaa fi Kalloo Lak. 814/2006, *Magalata Federaalaa*, Bara 20^{ffaa}, Lak. 29, kwt 9(9), Labsii To'annoo Qulqullinaa fi Daldala Buna Oromiyaa lak 160/2002, kwt. 22 (1) (3).

- Dandeettiin seeraa (legal capacity) ulaagaalee seerummaa hojii daldalaa mirkaneessuuf gargaaran keessatti ramadama. Fakkeenyaaf, namni umuriin gaheessa hin taane hojii daldalaa hojjechuu hin danda’u.³¹ Haaluma wal-fakkaatuun, namni sababa rakkina sammuutiin yookaan murtii yakkaatiin hojii hawaasummaa hojjechuu hin danda’u jedhamee itti murtaa’e, akka dhimma isaatti, hojii daldalaa hojjechuu irraa seeraa daangeffameera. Akka seera daldalaatti, namootni utuu umuriin 18 hin guutiin gahoomanillee, qaamni dhimmi ilaalu waa’ee daldala hojjechuu isaanii yoo mirkaneesse malee hojii daldalaa hojjechuu hin danda’an³². Namootni gaheessa hin ta’iin tumaa seeraa kana darbanii hojii daldalaa kan gaggeessan yoo ta’e, hojii isaan raawwatan diigamuu akka danda’u seerri teechisee waan jiruuf³³, hojiiwwan daldalaa namootni kanneen hojjetan, yakka ta’uu yoo baatellee, seeraa ala jechuun ni danda’ama. Haa ta’u malee, namni lammii Itophiyaa hin taane biyya keessatti hojii daldalaa beeyilada bitanii gurguruu irratti osoo hirmaatuu yoo qabame yakkaan akka adabamu labsiin Beeyiladaa Lakk. 819/2013 kwt 17(5) ni tuma.
- Karaa hayyamameen biyya seenuu yookaan biyyaa bahuu akkasumas daandii hayyamamee qofarra geejjibamuu meeshaaleerratti hundaa’uun daldalli tokko seera qabeessa ta’uu yookan ta’uu dhabuunsaa kan adda bahu ta’a. Labsiin Gumuruukaa kwt 6(1) akka tumutti meeshaaleen al-ergii (export), as-galii (import) fi daddarbii (transit) karaa buufata doonii hayyamamee yookaan daandii gumuruukaan biyya alaa gara keessatti galuu akkasumas biyya keessaa gara biyya alaatti bahuu qabu; meeshaaleen kanneen yeroo biyya seenaa jiranis ta’e biyyaa bahaa jiran daandii hayyamame qofa irraa geejjibamuu qabu. Kanaafuu, namni kamiyyuu meeshaalee al-ergii, as-galii fi daddarbii bakkaa fi karaa hayyamame malee yoo seensise yookaan yoo baase akkasumas yoo geejjibe daldala seeraa alaa gaggeessaa jira jechuun ni danda’ama.

³¹ Seera Daldalaa Bara 1952, kwt 11(1) fi Seera Hariiroo Hawaasaa, kwt 199(3).

³² Seera Daldalaa Bara 1952, Kwt 13.

³³ Seera Daldalaa Bara 1952, Kwt 11(2)).

- Meeshaalee dhorkaman yookaan daangaan irra kaa'ame biyya alaa galchuu yookaan daldaluun gocha daldala seeraa alaa raawwachuu dha. Kaffaltii barbaachisaa ta'e utuu hin kaffaliin meeshaa daldalaa tokko miliqsanii gabaa keessa galchuun gocha daldala seeraa alaati. Fakkeenyaaf, meeshaalee gara biyya keessaatti akka hin galle dhorkamani fi meeshaalee daangaan irra kaa'ame akkasumas kaffaltii barbaachisaa ta'e utuu hin raawwatiin meeshaa biyya keessa galchanii daldaluun seera cabsanii hojii daldalaa raawwachuu waan ta'uuf, daldala seeraa alaati jechuun ni danda'ama.³⁴

4. YAKKA DALDALA SEERAA ALA QABUU, QULQULLEESSUU FI HIMACHUU

4.1.YAKKA DALDALA SEERAA ALAA QABUU

Daldalli damee bal'ina qabu ta'uu irraa kan ka'e to'annoon gocha daldala seeraa alaa qaamoolee adda addaatiif kennamee jira. Fakkeenyaaf, daldala bunaa fi qulqullina isaa ilaalchisee Waajjira Qonnaa, daldala ol-galchii fi alergii ilaalchisee Abbaa Taayitaa Galiwwanii fi Gumruukaa, daldala akka waliigalaatti Biiroo Daldalaa fi Misooma Gabaa, kenna tajaajila fayyaan walqabatee Biiroo Eegumsa Fayyaaf kennamee jira. Haaluma kanaan, bifa bu'a-qabeessa ta'een daldala seeraa alaa to'achuuf qindoomina ol'aanaa qaamoolee adda addaa kan barbaaduu dha. Haa ta'uu malee, to'annoon gocha daldala seeraa alaa irratti taasifamu laafaa akka ta'u sababootni taasisaa jiran hedduu dha. Isaanis, seerota daldala to'achuuf bahan irratti hubannoo gahaan jiraachuu dhabuu, waajjirraaleen dhimmi ilaalu tarkaanfii seeraa yerootti fudhachuu dhabuu, ragaa barbaachisu kennuu irratti keessumaa ragaa ogummaa bahuu ilaalchisee qaawwi hedduu mul'achuu, rakkoo iftoominaa, wal-amantaa dhabuu, hanqina qindoominaa, hanga dhumaatti ciminaan itti deemuu dhabuu, qaamolee mootummaa xalayaa adda addaa barreessuun dhimmichi lafarra akka harkifatu taasisuu, sekterootni biroo tokko tokko ragaa kennuu irratti saffisoo ta'uu dhabuu, fi gocha daldala seeraa alaa qabuu dhiisuu akka fakkeenyaatti caqasuun ni dana'ama.³⁵

³⁴ Labsii Gumuruka Federaalaa Lak.859/2007, *Magalata Federaalaa*, Bara 20^{ffaa} Lak. 82.

³⁵ Yaada cuunfa bar-gaafii irraa fudhatame.

Gocha daldala seeraa alaa qabuu keessatti dhimmi gufuu ta'aa jiru tokko kaffaltiin komiishinii miseensota poolisiitiif akka hin kaffalamne Komishinii Poolisii Oromiyaan ajajni darbuu isaati.³⁶ Miseensotni poolisii yoo meeshaa daldalli seeraa alaa irratti gaggeeffamaa jiru qaban kaffaltiin komishinii isaaniif kaffalamuu akka qabuu fi ajajni kara Komishinii kenname seeraa ala jedhanii komatu. Komiin kun ammoo gidduutti hojii miidhaa jira. Kaffaltiin komishinii namoota daldala seeraa alaa kan akka koontiroobaandii, bunaa, bologqee, salixaa, gogaa fi kalloo, fi beeyiladaa irratti gaggeeffaaa jiru ilaalchisaniis eeruu kennuun meeshicha qabsiisaniif raawwatama. Kaayyoon kaffaltii kanaa hawaasni bal'aan dammaqee gocha daldala seeraa alaa akka to'atu gochuu malee miseensota poolisii gaheen hojii isaanii gocha seeraa alaa to'achuu ta'e badhaasuu akka hin taane tumaaleen seeraa rogummaa qaban ni akeeku. Fakkeenyaaf, tumaan Labsii Bunaa lakk 160/2002 kwt 21, Labsii Gogaa fi Kalloo lakk 814/2006 kwt 12(6), fi Lasii Beeyiladaa lakk 819/2006 kwt 15(9) komishiniin *nama eeruu kennuun* meeshaa daldala seeraa alaa qabsiisaniif kaffalama jedhu. Gaaleen nama eeruu kennuun meeshicha akka qabsiisu taasiseef jedhu kunis kaffaltiin kun miseensa poolisii gocha seeraa alaa akkuma argeen qabuuf kan raawwatu akka hin taane akeeka. Dabalataanis, Dambii Daldala Beeyiladoota Lakk 341/2007 kwt 19(5b), Dambii Daldala Gogaa fi Kalloo Lakk 339/2007 kwt 16(6b) akka ibsanitti meeshaaleen daldala kanneen eeruu malee kan qabaman yoo ta'e kaffaltiin komishinii waajjira nageenyaa qabeef kan kaffalamu ta'a malee miseensa poolisii qabeef akka hin kaffalamne mul'isu.

Daldala seeraa alaa qabuu keessatti rakkoon inni biraa qindoominni qaamoolee hirtaa jidduu jiru laafaa ta'uu isaati. Gama kanaan, ogeessota bar-gaaffii guutan qindoominni qaamoolee hirtaa gidduu jiru yoo madaalan namoota 69 keessaa namoonni 7 ol'aanaa (9.86%) yammuu jedhan, namoonni 40 (56.34%) jiddu galeessa, namoonni 22 (30.99%) gad-aanaa jedhaniiru. Ogeeyyiin kunniin yaadota bar-gaaffii keessatti ibsan keessatti rakkooleen wal amantaa kan hin jirreef seektaroota hirtaa keessatti hanqinni qindoominaa jiraachuu ibsanii jiru. Qabxiin biraa daldala seeraa alaa walqabatee akka rakkootti ibsamuu, miseensonni poolisii tokko tokko

³⁶Fakeenyaaf, af-gaaffii obbo Gaarummaa Adabaa raawwataa hojii too'annoo qulqulina bunaa BDMGO, obbo Kadiir Hammuu ogeessa seeraa BDMGO waliin gaafa guyyaa 04/05/08 taasifame, Adde Tsiyoon Admaasuu Abbaa Taayitaa Galiwwanii fi Gumruukatti I/A/abba alangaa muumme, obbo kabbadaa dhaabaa A/Alangaa Abbaa Taayita Galiwwanii fi Gumruukaa Itoophiyaa wajjiin gaggeeffame kaasuun ni danda'ama.

yammuu meeshaa daldala seeraa alaa qabanitti namoota shakkaman waliin dhiyeessuu dhabuudha.³⁷ Dhiibbaan hooggansaa sadarkaan jiru daldala seeraa alaa too'achuu keessatti hudhaa mataa isaa uumee jira.³⁸

4.2.YAKKA DALDALA SEERAA ALAA QULQULLEESSUU

Gochi daldala seeraa alaa miidhaa hedduu biyya irratti kan dhaqqabsiisu ta'uu fi mootummaan xiyyeeffannoo guddaa kan itti kennu ta'uu irraa kan ka'e haala qulqullinaa fi saffina qabuun qoratamee seeratti dhiyaachuu qaba.Haa ta'u malee, qabatamaatti gocha daldala seeraa alaa qorachuun wal-qabatee hanqinaaleen hojii keessatti mul'atan hedduu dha. Fakkeenyaaf, namoota itti gaafatamummaa qaban hunda irratti qorannoo gaggeessuu dhabuu³⁹ fi eeruu ragaan deeggarame dhiyaatetti xiyyeeffannoo kennuun qorataniif furmaata seeraa akka argatu gochuu dhabuu akka rakkoo guddaa tokkootti kan caqasamuu dha.⁴⁰ Ijoo kana irratti dhimma qabatamaa tokko akka fakkeenyaatti haa ilaallu. Galmeesha shakkamaa Amiin Saadiq Raabsaa irratti banamee jiru haa ilaallu. Namni kun sukkaara Aanaa Madda Walaabuuf ramadame waraqaan qulqullinaa waajjira irraa osoo hin barra'iniif ofii isaatii fakkeessee barreesisuun zayita nyaataa qarshii 1,017,020.36gaafa 08-08-2007, 09-08-2007 fi 29-08-2007 JINAD Shashamannee irra baafate. JINAD Dodolaa irraa ammoo zayitii qarshii 1,119,998.80baasee seeraa ala daldalaa jira jechuun qorannoon irratti gaggeeffamee seeratti akka dhiyaatuuf xalayaa lakk DMG/HHD-3/98 gaafa

³⁷Af-gaaffii obbo Tafarraa Wondee, I/G/Waj Haqaa G/A/O/N/F; obbo Ijenna Gizaw, Ab/Ad/Qor/Yakka fi Murtii Haqaa Kennisiisaa Waj.haqaa G/A/O/N/F waliin gaafa guyyaa 10/05/08; obbo Isheetuu Asaffaa, I/Gaafatama Waajjira Haqaa Magaala Sabbataa waliin gaafa guyyaa 12/05/08 gaggeeffame.

³⁸Af-gaaffii obbo Kabbadaa Yaa'ii, I/Gaafatama Waajjira Waqaa Godina Baalee waliin gaafa guyyaa 25/05/08; Ins. Ol.Taarikuu Laggasaa, Ab/Ad/Qo/Yakkaa fi Murtii Haqaa Kennisiisa Qajeelcha Poolisii Magaala Shashamannee waliin gaafa guyyaa 20/05/08 fi obboo Hedatoo Fayyisaa, I/Gaafatamaa, Waajjira Haqaa Aanaa Shashamannee waliin gaafa guyyaa 19/05/08 gaggeeffame.

³⁹Fakkeenyaaf, af-gaaffii Gammachiis Geetahun, Abbaa Alangaa, Aanaa Gimbii, Amajjii 9, 2008 fi Kom. Abbabaa Tashoomaa, Qajeelcha Poolisii Godina Adda Oromiyaa Naannawa Finfineetti Ab/Ad/qo/yakkaa fi Murtii Haqaa Kennisiisa waliin gaafa guyyaa 06/05/08 gaggeeffame

⁴⁰Fakkeenyaaf, af-gaaffii Obbo Hirkisaa Dhinsaa, Ogeessa kabachiisa mirga fayyadamtoota BDMGO;obbo Kadiir Hammuu ogeessa seeraa BDMGO;obbo Masaratuu Lammaa Ab/Ad/Hojii Too'annoo fi Itti Fayyadama Calla Guddistuu Biiroo Qonnaa Oromiyaa waliin gaafa guyyaa 04/05/08 taasifame ilaaluun ni danda'ama.

30-08-2007 fi xalayaa lakk.DMG/HHD-24/99 gaafa guyyaa 04/09/07 Qajeelcha Poolisii Godina Baalee fi Waajjira Haqaa Godina Baaleef kan barreeffame yoo ta'ellee hanga gaafa daataan qorannoo kanaa walitti qabameetti (gaafa 25-05-2008) qulqullaa'ee seeratti hin dhiyaanne.

Rakkoon qorannoo gocha daldala seeraa alaa keessatti mul'atu kan biraan eeruu dhiyaatanii fi meeshaa daldala seeraa alaa qabaman seera roqummaa qabuu wajjiin wal-bira qabani ilaaluu dhabuu dha. Rakkoo gama kanaan jiru dhimma qabatamaa tokko kaafnee haa ilaallu. Godina Booranaa Aanaa Yaabeelloo keessattii gaafa 30-11-2006 gogaan lakkoofsi isaa 750 ta'e osoo geejjibamu qabame. Waajjirri Daldalaa fi Misooma Gabaa qulqullaa'ee seeratti akka dhiyaatuuf eeruu dhiyeese. Ragaa hayyama darbinsaa gaafa 11-10-2006 kenname gaafa 13-10-2006 booda hin fayyadu jedhu shakkamaan dhiyeesse. Poolisiin Aanaa Yaabeelloo xalayaa lakk PAY/21/61/7/2006 gaafa guyyaa 09/12/2006 barreeffameen meeshaan qabame yoo ture baduu waan danda'uuf abbaa qabeenyaaf akka deebi'u jechuun ajaja kenne. Poolisiin gogaan qabame baduu waan danda'uuf abbaa qabeenyaatiif haa deebi'u jechuun ala kallatti seeraatiin wantoota jiran akkasumas ragaaleen jiran dhimmicha seeratti dhiyeessuuf gahaa ta'uu ykn dhabuu isaanii hin ilaalle. Labsiin Gogaa fi Kalloo lakk 814/2006 daddarbiinsi gogaa fi kalloo hayyama darbiinsaa qaama aangoo qabu irraa kennamuun ta'uu akka qabu tuma. Hayyama darbiinsaa malee geejjibamaa kan jiru yoo ta'e, gogaan akka dhaalamu labsicha kwt 14(6) irratti ifaan kaa'ee jira. Waraqaa darbiinsa shakkamaan harkaa qabu waraqaa guyyaa sadi booda tajaajiluu hin dandeenye akka ta'e ragaa barreeffamaa dhiyaate irraa ni hubatama. Shakkamaan erga guyyaan waraqaa darbiinsaa kennameef torbaan lamaa darbee booda qabame. Gogaan qabame yeroo gabaaba keessatti kan badu waan ta'eef, gurgurani qarshii isaa baankii akkaawuntii cufamaan kaa'uun akka barbaachisu labsichi kwt 12(5) tumee jira.

Yakki daldala seeraa alaa namoota qabeenya qabaniin akkasumas gareedhaan kan raawwatamu ta'uun isaa dabalataanis abbootii taayitaa waliin walitti hidhamsiinsa kan qabu ta'uun isaa namoota kana haala salphaa ta'een to'achuun ergasii illee qorannoo gaggeessuu irratti dhiibbaan guddaan jiraachuun isaa yakkoonni kunniin haala barbaadamuun akka hin qoratamne

taasisee jira.⁴¹ Kana malees, daldala seeraa alaa harkaa fi harkatti yammuu qaban ragaa jiru si'oominaan qoratani dhiyeessuu irra yeroo beellamaa gaafachuun dhimmicha lafa irra harkisuun ni mul'ata.⁴² Gama biraatiin, qaamoolee nageenyaatiin meeshalee qofa qabanii dhiyeessuun waan heddummatuuf galmeewwan qoratani hanga dhumaatti geessuu irratti hanqinni jiru bal'aa dha.⁴³ Dabalataanis, ragaa sobaa qaamoolee adda addaa irraa dhiyaatu galmeewwan daldala seeraa alaa qorachuu irratti danqaa guddaa ta'eera.⁴⁴

Rakkoon gama biraatiin mul'atu rakkoolee seerota keessatti mul'atanii dha.⁴⁵ Innis Labsii To'annoo Qulqulinaa fi Daldala Bunaatiin wal-qabatee labsii mootummaa Federaalaa fi Naannoo Oromiyaa keessatti garaagarummaan jiraachuu dha. Labsii Federaalaa lakk.602/2000 kwt 15(6) jalatti abbaan konkolaataa konkolaataa buna seeraan alaa fe'ee osoo socho'uu qabamee itti gaafatamummaa yakkaa akka qabaatu tumee jira. Labsii lakk.160/2002 Mootummaa Naannoo Oromiyaan bahe kwt 23(6) keessatti abbaan konkolaataa buna seeraan ala geejjibamu keessatti hirmannaa yoo qabaate qofa akka itti gaafatamu ni ibsa. Kanaan wal-qabatee ogeeyyi seeraa jidduu yeroo bunnii seeraan alaa konkolaataa waliin qabamu seera kamtu

⁴¹Af-gaaffii Insp. Fayyisaa Hojisa, Qajeelcha Poolisii Godina Adda Oromiyaa Naannawa Finfineetti qorataa yakkaa waliin gaafa guyyaa 06/05/08; obbo Ibsaa Camadaa A/Alangaa Wajjira Haqaa G/A/O/N/F waliin gaafa guyyaa 10/05/08 gaggeeffame.

⁴²Af-gaaffii obbo Alamayyoo Uumaa, A/seeraa fi B/B Pirezidaantii Mana Murtii Aanaa Sabbataa Hawwaas waliin gaafa guyyaa 12/05/08; Obbo Abdiisaa Ganamoo A/seeraa fi Qindeessaa Garee Yakkaa Mana Murtii Aanaa Arsii Nageellee waliin gaafa guyyaa 15/05/08, obbo Ismaa'eel Muhaammad, A/seeraa fi Qindeessaa Garee Yakkaa Mana Murtii Aanaa Shaashamannee waliin gaafa guyyaa 20/05/08 taasifame.

⁴³Af-gaaffii obbo Amiin Adam, I/Gaafatama Waajjira Haqaa Godina Arsii Lixaa waliin gaafa guyyaa 18/05/08; obbo Hedatoo Fayyisaa, I/Gaafatamaa Wajjira Haqaa Aanaa Shashamannee waliin gaafa guyyaa 19/05/08 taasifame.

⁴⁴Af-gaaffii obbo Mulugeeta Geetaachoo, A/Alangaa fi A/Adeemsa Hojii Qorannoo Yakkaa fi Murtii Haqaa Kennisiisaa, Waajjira Haqaa Aanaa Gommaa waliin gaafa 19-5-2008; obbo Barreessaa Baqqalaa, I/Gaafatamaa Waajjira Haqaa Godina Wallagga Lixaa waliin Amajjii 16, 2008 taasifame.

⁴⁵Haaluma wal-fakkaatuun Labsiin Oomishaa fi Daldala Xaa'oo lakk.137/1991 keessatti dhimmoota dhoorkaman tarreessuun itti gaafatamummaa hordofsiisan bira darbuun, adeemsi daldala dhiyeessii labsii keessatti hayyamamee ture hojmaata haarawa kanaan faalla (dhiyeessiin xaa'oo waldaa hojii gamtaan ta'uun) daldala xaa'oon wal-qabatee naannoo Oromiyaa keessatti xaa'oo seeraan alaati jechaa qabuun ala qorannoo yakkaa gaggeessanii bu'uura labsichaan himachuun baay'ee rakkoo uumee jira.

raawwattiinsa qabaata kan jedhu irratti wal-falmiin yeroo uumamu ni mul'ata.⁴⁶

Dhimmicha kallattii aangoo seera baasuutiin yoo ilaalle Heera Mootummaa Federaala kwt 55(5) mootummoonni naannoo dhimma Mootummaan Federaala irratti seera yakkaa hin baafne qofa irratti baasuu akka danda'an tumee jira. Badiiwwan qulqullinaa fi daldala bunaa irratti raawwataman yakka akka ta'an Mootummaan Federaala yakka ta'uu isaanii labsii lakk.602/2000 keessatti teechisee jira. Kana malees, labsicha kwt. 19 aangoo dambii fi qajeelfama baasuu jedhu jalatti naannooleen seera barbaachisaa ta'an baasuu akka aangoo qabaatan kaa'ee jira. Bu'uura kanaan naannooleen dhimma bunaatiin walqabatee aangoo dambii fi qajeelfama baasuu kennameefi jira. Kanaafuu, dhimmaa qulqullinaa fi daldala bunaatiin walqabatee labsiin Naannoon Oromiyaa baase aangoo seera baasuu naannoolee Heera Mootummaa Federaalaa keessatti caqasame kan hin kabajiini dha. Ragaa walitti qabuu fi madaaluu irratti hanqinni jiraachuu sakatta'uuf bargaaftiin ogeessota qaamolee haqaa namoota 192 kan dhiyaate yoo ta'u namoota deebii kennan keessaa namoonni 136(70.83%) ta'an hanqinni ni jira yammuu jedhan namoonni 56 (29.17%) ta'an ammoo hanqinni hin jiru jedhaniiru. Gama kanaan namootni hanqinni jira jedhan rakkoo jiru yoo ibsan saffisaan qorachuu dhabuu, hanqinni hubannoon seeroota daldalaa irratti qaamolee kanneen biratti kan mul'atu ta'uu fi kkf eeruun ni danda'ama.

4.3. YAKKA DALDALA SEERAA ALAA HIMACHUU

Hojiin daldalaa ulaagaalee adda addaa bu'uureffatee kan gaggeeffamuu fi ulaagaalee sana cabsanii hojii daldalaa hojjechuun yeroo baay'ee itti gaaafatamummaa yakkaa kan hordofsiisu waan ta'eef, himannaan yakkaa gama kanaan dhiyaatu ulaagaalee cabsan ifa baasee agarsiisuu kan danda'u ta'uu qaba. Itti dabalees, ulaagaaleen kanneen akka dhimma isaatti labsiilee adda addaatiin ragga'anii kan jiran waan ta'eef gocha raawwatamee fi seera rogummaa qabu xiyyeeffannoon wal-simsiisuun barbaachisaa dha.

Haa ta'u malee, gama kanaan hanqinni raawwii keessatti mul'atu hedduu dha. Hanqinni tokkoffaan, ulaagaalee seerummaa hojii daldalaa

⁴⁶Af-gaaffii kom.Dastaa Mokonnin, Hoogganaa Qajeelcha Poolisii Magaalaa Sabbataa waliin gaafa guyyaa 13/05/08 taasifame.

mirkaneessan hubachuu fi seera rogummaa qabu adda baasanii himachuu dhabuu wajjiin kan wal-qabatu dha. Akka fakkeenyaatti, himata Abbaa Alangaa fi Sheek Abdallaa Ismaa'eel gidduu ture caqasuun ni danda'ama. Himatni kun akka jedhutti, himatamaan seera yakkaa bara 1996 bahe kwt 535(1) irra darbuun *hayyama seeraan to'annoon irratti taasifamu osoo hin qabaatiin* tajaajila fayyaa waan kenneef, himatameera jechuun himatni dhiyaateera. Dhimma kana irratti ajaja mana murtiitiin mana himatamaa qorichoonni aadaa fi ammayyaa qabamanii akka ciraatti dhiyaatanii jiru.⁴⁷ Himatni kun hanqinaalee adda addaa qaba. Tokkoffaan, hayyama himatamaan osoo hin qabaatiin daldala raawwate isa kami? Hayyama ogummaa, hayyama gahumsaa ykn hayyama hojii daldalaa akka ta'e adda hin baafamne. Akkuma armaan olitti ibsame, hayyamoonni kunniin of danda'anii kan ilaalamanii fi itti gaafatamummaa yakkaa adda addaa kan hordofsiisani dha. Lammaffaan, himanni kun seera yakkaa idilee bu'uura godhatee dhiyaate. Dhimma fayyaa fi nyaataan wal-qabatee Labsiin Nyaata, Qorichaa fi Bulchiinsa fi Too'annoo Eegumsa Fayyaa lakk 661/2002 jalatti kan dhiyaachuu qabuu dha. Hayyama ogummaa osoo hin qabaatiin tajaajila fayyaa kennuun labsicha kwt 53(1m) jalatti kan adabsiisu yoo ta'u, hayyama gahumsaa osoo hin qabaatiin hojjechuun ammoo labsicha kwt 53(1c) jalatti adabsiisa. Dabalataanis, hayyama hojii daldalaa waajjira daldalaa fi misooma gabaa irraa osoo hin baafatiin hojii daldalaa hojjechuun Labsiin Galmees fi Kennaa Hayyamaa lakk 980/2008 kwt 48(2) jalatti adabsiisa. Kanaaf, duuchaatti namni tokko hayyama osoo hin qabaatiin hojii daldalaa raawwate jedhanii himachuu osoo hin taane akaakuuwwan hayyamaa namni sun qabaachuu qabu adda baasanii agarsiisuu fi haaluma sanaan himannaa dhiyeessuun barbaachisaa dha.

Ragaalee fi seera wal-simsiisani himannaa sirrii hundeessuu irratti hanqinajiru sakatta'uuf bar-gaaffii poolisoota fi A/Alangaaf dhiyaate irratti namoota 130 deebii kennan keessaa, namootni 63(48.77%) hanqinni akka jiru yammuu ibsan, namootni 67(51.33%) rakkoon hin jiru jedhanii deebisaniiru. Namootni hanqinni jira jedhan A/Alangaa seeraa fi ragaa dhiyaate irratti hundaa'anii himata dhiyeessuu irra dhiibbaa adda addaatiin himata qulqullina hin qabne hundeessuu, namoota himatamuu qaban hunda himachuu dhabuu, ragaalee hunda duguuganii fayyadamuu dhabuu,

⁴⁷A/Alangaa Aanaa Seeruu fi Sheek Abdallaa Ismaaeel, Mana Murtii Aanaa Seeruu, Galmees Lak. 07978

dhimmoota hunda duguuganii himachuu dhabuu fi seera rogummaa hin qabne jalatti himata hundeessuu akka rakkootti kaasani jiru.

Ragaalee fi seera wal-simsiisani himata gocha daldala seeraa alaa dhiyeessuu irratti gahumsi A/Alangaa maal akka fakkaatu sakatta'uuf bar-gaaffii abbootii seeraa waliin taasifameennamoota 58 keessaa namootni 8 (13.79%) ol'aanaa, namootni 38 (65.51%) jiddu galeessa, namootni 12(20.69%) ammoo gad-aanaa jedhani jiru. Namootni kanneen hanqina himannaa irratti gama kanaan jiru akka ibsanitti keewwata rogumma hin qabne caqasuun himachuu,ragaa hunda duguuganii fayyadamuu dhabuu, seera adabbii gad-aanaa qabu filachuu, dhimmoota himachuu qaban adda baasani himachuu dhabuu, dhimma ijoo tokkoo irratti himata adda addaa hundeessuu fi kkf himannaa irratti akka calaqqisu kaasaniiru. Akka waliigalaattii, yaadota bar-gaaffii fi af-gaaffii; akkasumas, dhimma armaan olii dhiyaate irraa akka hubatamutti, himatni gocha daldala seeraa alaa irratti dhiyaataa jiru hanqinaalee akka seera adabbii gad-aanaa qabu filachuu, himata keessattii ijoowwan seeraa fi firiiwwan dubbii guutamanii dhiyaachuu qaban hunda guutani dhiyeessuu dhabuu, seera rogumaa hin qabne fayyadamuu fi ragaalee duguuganii fayyadamuu dhabuun bal'inaan kan mul'atu ta'uu agarsiisa.⁴⁸

5. KENNIINSA MURTII DHIMMA DALDALA SEERAA ALAA

5.1. DHIMMOOTA DALDALA SEERAA ALAA

IRRATTI MURTII KENNUU

Manni murtii adeemsa murtii kennuu keessatti, to'annoo gocha daldala seeraa alaa mirkaneessuuf seerota kallattii sirrii ta'een hiikee dhimmoota irratti raawwachiisuu qaba.⁴⁹

⁴⁸Af-gaaffii obbo Hirphoo Irreessoo, Pirezidaantii Mana Murtii Aanaa Shashamannee waliin gaafa guyyaa 18/05/2008 taasifame.

⁴⁹Labsii Manneen Murtii Naannoo Oromiyaa Irra Deebi'anii Hundeessuuf Bahe,Lak 141/2000, Magalata Oromiyaa Bara 16^{ffaa} Lak 10, kwt 3(c); Qajeelfama Koree Deeggarsa Misooma Oomishaalee Eksipoortii Naannoo Ormiyaa, Waxabajjii 2006, Lakk. 6.1.4, F12.

5.1.1. Aangoo Mana Murtii Idilee fi Qaamolee Biroo Adda Baasuu

Labsiilee gocha daldala seeraa alaa to'achuuf bahan tokko tokko keessatti aangoo mana murtii irratti ogeeyyii seeraa biratti yeroo falmiin ka'u ni mul'ata. Gama kanaan, labiilee lama kaafnee ilaaluu yaalla: Labsii Dorgommii Daldalaa fi Eegumsa Mirga Fayyadamtootaa Lakk 813/2006, fi Labsii Qulqullinaa fi Daldala Bunaa Lakk 602/2000. Labsii dorgommii Daldalaa fi Eegumsa Mirga Fayyadamtootaa fi Labsii Qulqullinaa fi Daldala Bunaa walqabatee manni murtii aanaa dhimmoota kanneen keessumessuu aangoo kan qabu ta'uu isaa sakattaana. Itti dabalees, gochoota daldala seeraa alaa to'achuun wal-qabatee garaagarummaa aangoo mana murtii idilee fi koreewwan adda addaa jidduu jiru adda baasuu yaalla.

5.1.2. Labsii Dorgommii Daldalaa fi Eegumsa Mirga Fayyadamtootaa

Labsiin Dorgommii Daldalaa fi Eegumsa Mirga Fayyadamtootaa Lak.813/2006 kwt. 32 jalatti dhaddacha A/Taayitaa Dorgommii Daldalaa fi Eegumsa Mirga Fayyadamtootaa sadarkaa Federaalaatti hundeesseera. Dhaddachi kun falmii dorgommii daldalaa, dhimma eegumsa mirga fayyadamtootaa, fi sababa dorgommii daldala seeraa alaatiin miidhaa daldaltoota irra gahu ilaala. Miidhaa fayyadamaarra gama maallaqaa fi hamileen Magaalaa Finfinnee fi Dirre Dawwaa keessatti gahu ilaalchisee murtii kenna. Gocha yakkaa tumaalee eegumsa mirga fayyadamtootaa irratti raawwataman ilaaluuf aangoo hin qabu.⁵⁰

Labsichi kwt. 34 jalatti tokkoo tokkoon naannolee akka barbaachisummaa isaatti qaama abbaa seerummaa fi mana murtii dhimmoota bulchiinsa eegumsa mirga fayyadamtootaa irratti ol'iyannoo dhaga'u hundeesuu akka danda'an aangessee jira. Dhaddachi hundeeffamuu danda'u kun aangoo dhaddachi dorgommii daldalaa fi eegumsa mirga fayyadamtootaa Federaalaa dhimma eegumsa mirga fayyadamtootaa irratti qabu wajjiin wal-qixa waan ta'uuf, dhimma eegumsa mirga fayyadamtootaa ilaalchisee

⁵⁰Labsii Dorgommii Daldalaa fi Eegumsa Mirga Fayyadamtootaa lakk.813/2006, kwt 32(1 a & b, fi c), *Magalata Federaalaa*, Bara 20^{ffaa} Lak 28 wal-bira qabaa ilaalaa.

falmii beenyaa irratti murtii kennuu danda'a. Haa ta'u malee, adabbii yakkaa murteessuuf aangoo hin qabu.

Labsicha kwt 36 jalatti Abbaan Taayitaa Dorgommii Daldalaa fi Eegumsa Mirga Fayyadamtootaa dhimma dorgommii daldalaa guutuu biyyattii keessatti raawwatamee fi dhimmoota eegumsa mirga fayyadamtootaan wal-qabatee magaala Dirree Dawaa fi Finfinnee keessatti raawwatame qorachuuf akka aangeefame ni tuma. Kana jechuun immoo dhimmoota eegumsa mirga fayyadamtootaa wal-qabatee naannoolee keessatti raawwataman qaamolee haqaa naannootiin kan ilaalamuu danda'ani dha.

5.1.3. Labsiilee Sirna To'annoo Qulqullinaa fi Daldala Bunaa

Eegumsi qulqullinaa fi daldala bunaa haala dinagdee biyyaa deeggaruu danda'uun akka gaggeeffamuuf Mootummaan Federaalaa Labsii lak 602/2000 baasuun hojii irra oolchee jira. Labsiin kun kwt 16 jalatti yakkootni qulqullinaa fi daldala bunaa irratti raawwataman mana murtii Federaalaa Sadarkaa Jalqabaatti akka ilaalaman ibsa. Tumaa seeraa kana irraa ka'uun aangoo himannaa yakkoota qulqullinaa fi daldala bunaa irratti ogeessotni seeraa ejjennoo lama yammuu tarkaanfachiisan ni mul'atu. Heerri Mootummaa RDFI kwt 80(4) manni murtii olaanaa naannoolee aangoo dhimmoota naannoo irratti qabutti ida'ee aangoo Mana Murtii Federaalaa Sadarkaa Jalqabaa akka qabaatu tuma. Bu'uura kanaatiin dhimmootni yakkaa Labsii Bunaa Lak. 602/2000 irratti hundaa'anii dhiyaatan Mana Murtii Olaanaa Oromiyaatti malee mana murtii aanaatti keessummeeffamuu hin qabu jechuun dhimmootni akkasii mana murtii olaanaatti dhiyaachaa turaniiru. Manni murtiis simatee keessummeessaa tureera.⁵¹

Gama biraatiin, bu'uuruma tumaa seeraa kanaatiin gocha yakkaa qulqullinaa fi daldala bunaa irratti raawwatamu manni murtii aanaa (naannoo) ilaaluuf aangoo qaba jechuun kan hojiirra oolchan jiru. Labsiin Manneen Murtii Federaalaa Lak 25/88 aangoo manneen murtii Federaalaa adda baaseera. Labsichi kwt 4 jalatti dhimmoota yakkaa aangoo Manneen Murtii Federaalaa ta'an adda baasee tarreessee kan jiru yoo ta'u yakkoota qulqullinaa fi daldala bunaa irratti raawwataman garuu tarree sana keessatti

⁵¹Fakkeenyaaf, falmiilee A/Alangaa fi Meerii W/Yohaanisfaa(No 3), M/Murtii Ol'aanaa Godina Wallagga Lixaa, lakkoofsa galmee 16360, A/Alangaa fi Muhammad Sule faa, Mana Murtii O'aanaa Godina Arsii, gamee lakk.40087 gaggeeffame ilaaluun ni danda'ama.

hin hammachiifne. Kanaafuu, gochi yakkaa qulqullinaa fi daldala bunaa irratti raawwatamu aangoo mana murtii federaalaa miti. Gochi yakkaa kun aangoo mana murtii federaalaa waan hin taaneef, Mana Murtii Sadarkaa Jalqabaa Federaalaatti dhimmichi ilaalama waan jedhame qofaaf bu'uura Heera Mootummaa kwt 80 (4) tiin naannotti mana murtii olaanaatti kan ilaalamu hin ta'u. Haala hiikkoo kanaatiin, Labsii Bunaa Federaalaa irratti hundaa'uun himannaan Mana murtii aanaatti dhiyaachaa tures jira.⁵²

Gama biraatiin, sadarkaa naannootti Labsiin Lakk.160/2002 bahe kwt.24 dhimma yakkaa daldalaa fi qulqullina bunaa wajjiin walqabatu ilaalchisee manneen murtii Oromiyaa sadarkaa sadarkaan jiran keessummeessuuf aangoo akka qaban tumee jira. Tumaan keewwata kanaa iftoomina gahaa waan hin qabneef kallattii adda addaatiin yoo hiikamu ni mul'ata. Hiikkoon tokko keewwatni kun haala tumaa Labsii Sirna To'annoo Qulqullinaa fi Daldala Bunaa Federaalaa kwt 16tti (haala ibsa tokkoffaa armaan oliin) manni murtii sadarkaa godinaa fi waliigala irra jiran dhimmicha ilaaluuf aangoo qabu kan jedhuu fi manni murtii aanaa aangoo hin qabu kan jedhuu dha. Hiikkoon biroon ammoo bu'uura Labsii Manneen Murtii Oromiyaa Irra Deebi'anii Hundeessuuf Bahe Labsi Lak. 141/2000 tiin Manni Murtii Aanaa, Manni Murtii Olaanaa fi Manni Murtii Waliigala Oromiyaa aangoo kan qabaatan ta'uu akeeka. Akkuma hiikkoon lammaffaa ibsutti labsiin gocha yakkaa tumu tokko aangoo mana murtii dhimmicha keessummeessu tumee hin jiru yoo ta'e, aangoon mana murtii labsii aangoo mana murtii tumu irratti hundaa'uun adda kan bahu ta'a. Bu'uuruma kanaan, yakkootti sirna to'annoo qulqullinaa fi gabaa bunaa irratti raawwataman hundi isaanii waggaa kudhanii gadi adabsiisu.⁵³ Dhimmootni kanneen bu'uura labsii 141/2000 kwt 27(2) fi 28(1a) manneea murtii aanaa Oromiyaatti kan keessummeeffamani dha.

⁵²Fakkeenyaaf, falmii Abbaa alangaa fi Kariim Seefuu, Waajjira Haqaa Aanaa Gimbii, galmee lakk.11577, galmee lakk.poolisii 09/2008 , fi Abbaa alangaa fi Yirgaalam kidaanee, Mana Murtii Aanaa Maannaa, galmee lakk.10688 giddutti gaggeeffame murtii argatan ilaaluun ni danda'ama.

⁵³Labsii Sirna To'annoo Qulqullinaa fi Gabaa Bunaa Oromiyaa Lak.160/2002, kwt 23 (1-8), Magalata Oromiyaa Bara 18^{ffaa} lak 7, fi Labsii Sirna To'annoo Qulqullinaa fi Gabaa Bunaa Federaalaa lakk.602/2000 kwt 15 (1-8) ilaalaa.

5.2. AANGOO KOREEWWAN ADDA ADDAA FI MANA MURTII IDILEE: MEESHAA DALDALAA QABAME IRRATTI MURTII KENNUU

Gochoota daldala seeraa alaa to'achuu keessatti dhimmi akka ijootti ilaalamu tokko aangoo qaamolee raawwachiiftuu fi mana murtii idilee adda baasuudha. Aangoo qaamolee raawwachiiftuu ilaalchisee qaamoleen murtii akka kennaniif aangeffaman hedduu dha. Seera qabeessummaa meeshaalee daldalaa qabaman irratti murtii akka kennaniif aangeffaman qaamolee raawwachiiftuu sadarkaa waajjiraa fi koreetti hundeeffamanii jiru. Fakkeenyaaf, Biiroo Qonna Oromiyaa seera qabeessummaa salixaa fi boloqqee qabamee; akkasumas, seera qabeessummaa buna qabamee irratti murtii akka kennuuf Dambii Lakk.178/2002 kwt 2(9) fi 23(1) akkasumas seera qabeessummaa buna abamee irratti murtii akka kennu Labsii Bunaa Oromiyaa lak 160/2002 kwt 2(1) fi Dambii bunaa Federaalaa lakk.161/2000 kwt 22(2) aangeffamee jira. Biiroon Dalalaa fi Misooma Gabaa Oromiyaa seera qabeessummaa meeshaalee daldalaa bu'uuraa qabaman irratti murtii akka kennuuf Labsii Dorgommii Daldalaa fi Eegumsa Mirga Fayyadamtootaa lakk 813/2006 kwt 2(15) fi kwt 23 jalatti aangeffameera.

Aangoon waajjiraalee olitti eeramaniif kenname akkuma jirutti ta'ee, qaamoleen adda addaa walitti dhufanii koree uumuun bakka tokkotti dhimmoota olitti eeramaniirratti murtii akka kennan ta'ee jira. Haaluma kanaan, meeshaalee daldalaa bu'uuraa ta'an ilaalchisee hordoffii fi to'annoo akka taasisuu fi gochoota eegumsa mirga fayyadamtootaa sarban irratti murtii akka kennuuf Koreen Gabaa Tasgabbeessituu sadarkaa Biiroo, Godinaa fi Aanaatti hundeeffameera.⁵⁴ Bifuma walfakkaatuun waajjiraaleen mootummaa qaama raawaachiiftuu ta'an 15 bakka tokkotti walitti qabamanii Koree Deeggarsa Misooma Oomishaalee Eksipoortii ta'anii hundeeffamuun oomishaalee madda sharafa biyya alaa ta'an yeroo qabaman seera qabeessummaa isaanii waliin akka murteessaniif ijaaramaniiru.⁵⁵

Meeshaan daldala seeraa ala jedhame tokko gaafa qabamee kaasee hanga guyyaa shaniitti abbaan qabeenyichaa gocha daldala seeraa alaa hin raawwanne kan jedhu yoo ta'e komii isaa koree yookaan waajjira

⁵⁴Qajeelfama Sirna Raabsaa Meeshaalee Bu'uuraa Lak. 1/2004, kwt 11(1g).

⁵⁵Qajeelfama Koree Deeggarsa Misooma Oomishaalee Eksipoortii Naannoo Oromiyaa, Waxabajjii 2006, lakk.2 fi 3 wal-bira qabuun dubbisaa.

rogummaa qabutti dhiyeeffata. Koreen ragaa dhiyaatu irratti hundaa'uun guyyaa torba keessatti abbaaf deebi'uu yookaan dhaalamuu meeshaa qabamee ilaalchisee murtii kenna. Namni murtii kenname irratti komii qabu guyyaa murtichi kennamee kaasee guyyaa 30 keessatti komii isaa mana murtii rogummaa qabutti bifa ol'iyyannoon dhiyeeffata. Koreen guyyaa jedhame keessatti komii dhiyaate irratti murtii hin kennu yoo ta'e, seerummaa qabiinsa meeshaa irratti manni murtii, murtii akka itti kennuuf himannaa kallatii dhiyeeffachuu danda'a.

Akka waliigalaatti, manni murtii himannaa jalqabaan falmii seerummaa meeshaa daldalaa qabame irratti murtii akka kennu seerri hin aangessu. Seerummaa murtii koreen kenname ol'iyyannoon ilaalee murteessa.⁵⁶ Hojmaatni bal'inaan mul'atu garuu manni murtii tumaaleen seeraa kanneen osoo hin eegin kallattiin himannaa seerummaa qabiinsa meeshaalee daldalaa simatee keessummeessa. Akka fakkeenyaatti caqasuuf, falmii hariiroo Isheetuu Kabbadaa fi Waajjira Daldalaa fi Misooma Gabaa Aanaa Gimbichuu N-2⁵⁷ fi Mahaammad Musaa fi Waajjira Poolisii Aanaa Guutoo Giddaa gidduutti gaggeeffame akka fakkeenyaatti kaasuu dandeenya.⁵⁸ Dhimmoota lamaan kanneen manni murtii osoo aangoo hin qabaatiin falmii seerummaa qabiinsa meeshaalee daldalaa simatee kan keessummeesse yoo ta'u, dhimma jalqabaa irratti murtiin xumuraa kennameera; dhimma lammaffaa irratti ammoo aangoo mana murtii irratti mormii sadarkaa duraatiin jala-murtiin galmicha cufee jira.

Mana murtii idileetiif aangoon adda durummaan kenname gochi raawwatame yakka moo miti jedhee murteessuu fi adabbii kennuu dha.⁵⁹ Murtiin kun murtii gocha daldala seeraa alaa irratti kennamu yoo ta'u, namni gochicha raawwate hidhaan akka adabamu, meeshaan gochi daldala

⁵⁶Dambii Saliixaa fi Boloqqee 178/2000, kwt 23(3), fi Dambii Bunaa, kwt 22(3) ilaalaa; Labasii fi Dambiin Beeyiladaa Lakk.819/2006 kwt.16(8) fi 17 akka akeekanitti namni meeshaan daldalaa isaa jalaa qabame murtii biiroo daldalaa fi misooma gabaa ykn koree deeggarsa misoomaa oomishaalee eksipoortii irratti ol'iyyaanoo mana murtiitti fudhachuura hanga dhimmichi yakkaan himatamee murtii argatutti eegachuutu irraa eegama.

⁵⁷Isheetuu Kabbadaa fi Waajjira Daldalaa fi Misooma Gabaa Aanaa Gimbichuu faa (N 2), Mana Murtii Waliigala Oromiyaa, Dhaddacha Bahaa, Galme Lak. 151226

⁵⁸Mahaammad Musaa fi Waajjira Poolisii Aanaa Guutoo Giddaa, Mana Murtii Olaanaa Godina Wallagga Bahaa, Galmee lakk.35957.

⁵⁹Akka fakkeenyaatti agarsiisuuf, Labsiin Sirna To'annoo Qulqullinaa fi Gabaa Buna Oromiyaa kwt 24 gocha yakkaa daldalaa fi qulqullina bunaarratti raawwatu himata sadarkaa jalqabaarraa kaasee ilaaluu kan danda'u mana murtii idlee akka ta'etti akeekke jira.

seeraa alaa irratti raawwate akka dhaalamuu fi kkf taasisa. Meeshaalee daldala seeraa alaa qabaman irratti murtii koreewwan kennanii fi manni murtii kennu bakka tokko tokkotti gargar yoo ta'an ni mul'atu. Fakkeenyaaf, koreen meeshaan qabame seera qabeessa jedhee yoo murteessu manni murtii himannaa yakkaa meeshaa qabame kanarratti hundaa'ee dhiyaate irratti gochi yakkaa raawwatameera jedhee yeroo murtii itti kennu jira. Fakkeenyaaf, falmii Abbaa Alangaa Aanaa Gimbii fi Tufaa Ayyalaa gidduu ture ilaalchisee himatamaan zayitii nyaataa Magaalaa Naqamtee seeraa ala fe'ee Gimbii gara Calliyatti osoo socho'aa jiru waan qabameef Labsii Lakk 813/2006 kwt 43(4) jalatti himatameera. Himatamaan jecha amantaa fi waakkii isaa bu'uura s/d/f/y kwt 35 kan kennee fi ragaan abbaa alangaa irratti waan mirkaneesseef manni murtii aanaa hidhaa waggaa sadii fi qarshii 1000 adabeera.⁶⁰ Koreen gabaa tasgabbeessituu magaalaa Gimbii ammoo gocha himatamaan raawwate seeraa ala miti jedhe murteesse. Manni murtii Olaanaa Godinichaa gama isaatiin manni murtii idilee aangoo hin qabu jechuun murtii jalaa diigee himatamaa bilisa gaggeesseera.⁶¹

Armaan olitti akka ilaalle manni murtii himannaa gocha daldala seeraa alaa irratti dhiyaate simatee kan keessummeessu yoo ta'u, koreewwan adda addaa ammoo meeshaan daldalaa qabame bu'uura qajeelfama jiruutiin qabamuu qulqulleessee akka dhaalamu yookaan abbaaf akka deebi'u murteessa. Haaluma kanaan, yeroo tokko tokko koreen seerummaa meeshaa qabame qulqulleessee osoo hin murteessin meeshaa qabame irratti gochi daldala seeraa alaa raawwatameera jedhamee himannaan yakkaa mana murtiitti dhiyaata. Meeshaan qabame seera ala, haa dhaalamu jedhee koreen yoo murteesse murtii manni murtii gama lamaanittuu kennamu rakkoo hin uumu. Manni murtii gochi himatamaan raawwate yakka kan jedhu yoo ta'e murtii kana irratti hundaa'amee meeshaan qabames battalumatti dhaalama waan ta'eef murtii koree wajjiin wal sima.⁶² Koreen meeshaan qabame seera qabeessa kan jedhu yoo ta'ee fi manni murtii ammoo gochi himatamaa yakka kan jedhu yoo ta'e murtiileen lamaan gargar bahan jechuu dha. Murtiiwwan kanneen keessaa isa kamtu olaantummaa argachuu qaba?

⁶⁰Abbaa alangaa fi Tufaa Ayyalaa, Mana Murtii Aanaa Gimbii, galmeel lakkofsa 11670.

⁶¹Afgaaffii obbo Waaqgaarii Sanbataa, Abbaa Adeemsa Hojii Qorannoo Yakkaa fi Murtii Haqaa Kennisiisuu, Af-gaaffii gaafa 9, 2008 taasifame.

⁶²Labsii Dorgommii Daldalaa fi Eegumsa Mirga Fayyadamtootaa, kwt 43(4), Labsii Sirna To'annoo Qulqullinaa fi Daldala Bunaa Oromiyaa, kwt 23 (4), fi kkf

Gaaffiin jedhu dhimma xiyyeeffannoo barbaaduu dha. Murtii manni murtii kennu al-takkaatti meeshaa qabamee fi nama gochicha raawwate irratti raawwatiinsa kan qabaatuu dha. Murtii kana kennuu kan danda’u mana murtii qofa yoo ta’u, murtichis qaama hunda irratti raawwatiinsa kan qabu dha. Murtiin kun murtii himannaa yakkaa irratti kenname waan ta’eef, madaallii ragaa cimaa fi xiyyeeffannoo olaanaan kan murtaa’e dha. Kanaafuu, murtiin himannaa yakkaa irratti kenname murtii olaantummaa argachuu qabu dha.

5.3.MURTII ATATTAMAA KENNUU: MIRGA WABII EEGUU KEESSATTI XIYYEEFFANNOO BARBAACHISAA KENNUU

Dhimmootni daldala seeraa alaa gara mana murtii dhufan akkuma dhimmoota biroo haqa kan barbaadan waan ta’eef, yerootti murtii argachuu qabu. Haala addaan ammoo dhimmootni daldala seeraa alaa dhimmoota atattamaan murtii argachuu qaban keessaa isaan ijoo akka ta’e qajeelfamni koree deeggarsa misooma al-ergii ni tuma.⁶³ Itti dabalees, dhimmootni kanneen dhimma sharafa alaa argamsiisuu,⁶⁴ qabeenya jiru qixa bu’a-qabeessa ta’een hojiirra oolchuu, misooma industirii babal’isuu, meeshaalee fi tajaajiloota fayyaa uummataa miidhuu danda’an irraa baraaruu, fi galii mootummaa guddisuu wajjiin kallattiin walitti hidhata guddaa kan qaban sababa ta’aniif xiyyeeffannoo addaan yeroo gabaabaa keessatti keessummeeffamanii furmaata argachuu qabu.⁶⁵ Keessumaa, gufuuwwan sharafa ala xiqqeessan kamiyyuu (gocha daldala seeraa alaa) irratti haala qulqullinaa fi saffina qabuun hojjechuun baay’ee barbaachisaa dha.⁶⁶

⁶³Qajeelfama Koree Deeggarsa Misooma Oomishaalee Eksipoortii Naannoo Ormiyaa, Waxabajjii 2006, Lak.6.1.4.

⁶⁴ Mootummaan dhimmoota GTP II keessatti xiyyeeffannoo guddaa kenneef keessaa tokkoo qulqullinaa fi baay’ina meeshaalee al-ergii dabaluu galii sharafa alarraa argamu waggaatti gara doolaara biliyoona 16tti ol guddisuu dha. Haalotni qulqullinaa fi baay’ina meeshaalee al-ergii miidhan baay’een isaanii gochoota seerota sirna to’annoo daldala cabsanii cabsanii wajjiin kan wal-qabatanii dha(Muluken Yewondwossen, High Expectations Set for GTP II, Capital Gazette, Monday, 06 July 2015).

⁶⁵Qajeelfama Koree Deeggarsa Misooma Oomishaalee Eksipoortii Naannoo Oromiyaa, Waxabajjii 2006, seensa.

⁶⁶ Ethiopia: Curbing the Foreign Trade Barriers, the Ethiopian Herald, 20 March 2016.

Haalli qabatama saffina keessummeessa dhimmoota gocha daldala seeraa alaa mana murtii sadarkaa barbaadamuu gadi. Raawwiin saffina keessummeessa falmii kanaa akka hin ariifanne sababootni taasisan hedduu dha. Fakkeenyaaf, manni murtii yerootti murtii atattamaa kennuun rakkoo jiru dhabamsiisuu irra sababa mirga wabiitiin shakkamaa gad-lakkisuun adeemsi falmii dafee furmaata akka hin arganne gochuu, sababoota adda addaa uumanii galmee beellamuu fi ragaa deddeebisuun sababoota gurguddoo eeramanii dha. Sababoota kanneen keessaa xiyyeeffannoo gahaa osoo hin kenniin shakkamaa mirga wabiitiin baasuun murtiin kennamu akka harkifatu taasisaa jira. Manni murtii mirga wabii namoota gocha daldala seeraa alaatiin shakkaman eeguu keessatti xiyyeeffannoo dhimmichi barbaadu kennuu dhabuun namoota mirga wabiitiin gadi lakkisuun falmiileen hedduu rarra'anii akka hafan yookaan akka gufatan taasisuu irratti argama.⁶⁷

Manni murtii nama qabame tokko wabii waamsisee gad-lakkisuuf, gochi raawwatame mirga wabii kan hin daangessine ta'uu qulqulleessuutti dabalee namni sun yeroo barbaadamutti akka dhiyaatu kan taasisu wabii gahaa dhiyeessuu isaa mirkaneeffachuu qaba.⁶⁸ Hangi wabii qabsiifamu gahaa yookaan gahaa ta'uu dhabuu isaa mirkaneessuuf cimina yakka raawwaatamee, qabeenya himatamaan qabu, fi mana murtiitti dhiyaachuu danda'uu himatamaa manni murtii madaaluu qaba.⁶⁹ Hima biraan, maallaqni qabsiifamu yookaan hangi maallaqa wabummaan ibsamu himatamaan yeroo barbaadamutti akka dhiyaatu wabii isa taasisuu danda'u ta'uu qaba.

Haa ta'u malee, hoj-maatni mana murtii tokko tokko akka agarsiisutti haalaa fi amala namoota gocha daldala seeraa alaa keessatti hirmaatan giddu-galeessa godhachuun wabii gahaa waamsisuu dhabuu irraa kan ka'e, namootni gocha daldala seeraa alaatiin himatamanii wabiin bahan deebi'anii guyyaa beellamaatti akka hin dhiyaanne taasisaa jira.⁷⁰

⁶⁷ Cuunfaa yaada bargaaftii.

⁶⁸ Seera Adeemsa Falmii Yakkaa Itoophiyaa, kwt. 63(2).

⁶⁹ Seera Adeemsa Falmii Yakkaa Itoophiyaa, kwt 69(2a, b, fi c).

⁷⁰ Af-gaaffii I/A/Insp. Ballaxaa Isheetuu, I/Gaafatama Wajjira Poolisii Magaala Arsii Nageellee, fi Saj.ol Antanah Ingidaa, Ab/ad/Qo/Yakka fi Murtii Haqaa Kennisiisaa Wajjira Poolisii Magaala Arsi Nageellee waliin gaafa guyyaa 15/05/08 taasifame.

Dabalataanis, manni murtii mirga wabii irratti murtii yoo kennu gochi raawwatame mirga wabii kan hin dhorkisiifne ta'uu qulqulleessuu cinatti dirqama wabummaa seene kan guutu, yakka biroo kan hin raawwannee, fi ragaa kan hin balleessine ta'uu shakkamaa adda baafachuu qaba.⁷¹ Hima biraatiin, namni mirga wabii gaafachaa jiru qajeelfama manni murtii kennu kan kabaju ta'uunsaa shakkisiisaa yoo ta'e; akkasumas, ragaa isa irratti dhiyaachuuf jedhu ni balleessa jedhamee kan shakkamu taanaan wabii gahaallee yoo dhiyeesse manni murtii mirga wabii isaa daangessuun irra jiraata.⁷²

5.4. SEEROTA HOJIMAATA DALDALAA BITAN KALLATTII SIRRIIN HIIKUUN HOJIIRRA OOLCHUU

Seerota to'annoo fi qulqullina daldalaa bitan hiikanii hojiirra oolchuu irratti hanqinni manneen murtii keessatti mul'atan bal'aa dha. Hanqinni kunis seera iftoomina guutuu qabu jallisuu (micciiruu) fi kanneen iftoomina gahaa hin qabne ammoo haala kaayyoo waliigala seerichaa galmaan gahuu danda'uun hiikanii raawwachiisuu dhabuun calaqqisuu kan danda'uu dha.⁷³ Bu'uuruma kanaan, rakkoowan gama kanaan jiran bakka lamatti qoodnee ilaaluu yaalla. Rakkoon gama kanaan jiru inni jalqabaa rakkoo tumaaleen seeraa ifa-galaa ta'an hiikanii hojiirra oolchuu dhabuu dha. Ergaa keewwatni seeraa tokko dabarsu ifaa fi guutuu yoo ta'e (hanga heera mootummaa hin faallessinetti), abbaan seeraa tumaa seerichaa akkuma jirutti raawwachiisuu qaba.⁷⁴

Manneen murtii keenya biratti garuu yaada bu'uura seera hiikuu kana hojiirra oolchuu dhabuun tumaa seeraa ifa-galaa ta'an kallattii barbaadamuun hojiirra oolchuu irratti hanqinni jiru guddaa dha. Akka fakkeenyaatti caqasuuf, Manni murtii falmii nagahee dabalataa kennuu dhabuu irratti

⁷¹Seera Adeemsa Falmii Yakkaa Itoophiyaa, kwt 67.

⁷²Seera Adeemsa Falmii Yakkaa Itoophiyaa, kwt.67.

⁷³Cuunfaa yaada bar-gaaffii

⁷⁴Johnstone Quintin, "An Evaluation of the Rules of Statutory Interpretation" (1954), Faculty Scholarship Series. Paper 1908, F8 (http://digitalcommons.law.yale.edu/fss_papers/1908).

xiinxala seeraa akka kennetti⁷⁵, Labsiilee Lak. 285/94 kwt 22(1) fi Labsii Lak. 609/2001 kwt 2(10) jalatti namni nagahee gibira dabalataa kennuu qabu tokko *akkuma namni meeshaa ykn tajaajila bituuf waliigale bitatee fudhateen nagaheen gibiraa dabalataa muramee kennamuu* qaba. Haa ta'u malee, manni murtii *tajaajilli kenna ciisicha siree kennameera kan jedhamu namni tajaajilicha barbaadu qarshii kaffalee furtuu kutaa siree fudhachuun mana ciisichaa banatee seenuun yeroof ciise tajaajilicha argateera jechuun hin danda'amu: tajaajila argateera kan jedhamu yoo siricharra bule qofa jechuun* bu'uura s/d/f/y kwt 141 himatama bilisa godheera.

Tumaan seerichaa akka ibsutti, namni gibira dabalataa kaffaluuf galmaa'e akkuma meeshaa ykn tajaajila gurgureen nagahee galii dabalataa kennuu qaba. Hiikkoon keewwatichaa afaan Amaaraa *wodiyaawu* yoo jedhu hiikkoon afaan Ingilizii ammoo *simultaneously* jedhee jira. Hima biraatiin, nagaheen galii dabalataa yoo xiqqaate meeshaa ykn tajaajila gurguramuu wajjiin nama bitateef kennamuu qaba jechuu dha. Dhimma armaan olitti ibsameetti yoo deebinu, himatamaan waliigaltee gurgurtaa tajaajila ciisichaa raawwachuun maallaqa ittiin gurgure fudhatee nama tajaajilicha biteef furtuu kutaa ciisichaa kenneera; kun ammoo tajaajilicha gurgureera jechuu dha. Tajaajila ciisichaa bitametti fayyadamuu fi dhiisuun qooda nama tajaajilicha bitateeti. Kanaafuu, himatamaan bu'uura seerichi tumee jiruun akkuma maallaqa tajaajilicha ittiin gurgure fudhateen nagahee galii dabalataa muree kennuu qaba ture. Manni murtii seera ifa ta'e kanaa kallattiin raawwachiisuu dhiisuun hiikkoo sirrii hin taane kenneera.

Daldalaan nagahee galii dabalataa kennuu qabu tokko akkuma meeshaa ykn tajaajila gurgureen nagahee galii dabalataa kennuu akka qabu seerri bifa ifaan tumee osoo jiruu sababoota adda addaatti hirkisuun daldaltoota badii raawwatan itti-gaafatamummaa seeraa jalaa baasuun manneen murtii keenya biratti ni mul'ata. Fakkeenyaaf, falmiiwwan Abbaan Alangaa A/Taayitaa Galiiwwanii fi Indiriis Mummad Adam gidduutti gaggeeffamee⁷⁶ fi Abbaan Alangaa A/Taayitaa Galiiwwanii fi Gumuruukaa fi Fadiluu Nuurii gidduu

⁷⁵Falmii Abbaa Alangaa Galiiwwanii fi Gumuruukaa Itoophiyaa, Damee Kibba Lixaa fi Baroon Bizinas Waldaa Dhuunfaa I/G/Mu, Mana Murtii Olaanaa Godina Jimmaa, Galmee Lak 30682.

⁷⁶Falmii Abbaa Alangaa Waajjira Abbaa Taayitaa Galiiwwanii fi Indiriis Muummad Adam, Mana Murtii Olaanaa Godina Harargee Bahaa, Galmee Lak.30955.

ture irratti⁷⁷, gurgurtaa fi nagahee galii dabalataa kennuun dhimma al-takkaa (wal-faanaa) raawwatamuu qabu ta'uusaa hubatanii raawwachiisuu irratti gama mana murtii keenyaan hanqinni akka jiru akeeku.

Gama biraatiin, tumaalee Seeraa iftoomina gahaa hin qabne guutummaa seerichaa dubbisuun bifa kaayyoo waliigala seerichaa galmaan gahuu danda'uun keewwattoota hiikanii raawwachiisuu dha.⁷⁸ Haa ta'u malee, manneen murtii Oromiyaa tumaalee seera daldalaa iftoomina gahaa hin qabne tokko tokko haala kaayyoo waliigala seerichaa galmaan gahuu danda'uun hiikanii hojiirra oolchuu irratti hanqinini mul'ata.

Falmii tokko irratti⁷⁹ himataan boloqqee kuntaala 100 osoo geejjibsiisaa jiruu himatamtootni seeraa alaa na jalaa qabani gurguran waan ta'eef gatii isaa akka naaf kaffalan jedhee himate. Himatamtootni akka deebii kennanitti himataan ragaa hayyama darbiinsaa fi hayyama hojii daldalaa osoo hin qabaatiin boloqqee seeraa ala geejjibsiisaa osoo jiruu waan qabameef daldala seeraa alaa raawwateera jedhan. Manni murtii akka xinxalletti, *bu'uura dambii bittaa-gurgurtaa salixii fi boloqqee adii lakk 178/2002 kwt 23(1) namni boloqqeen isaa jalaa qabame guyyoota hojii shan keessatti komii isaa qaama dhimmi ilaallatutti dhiyeeffachuu akka qabu tuma; himatamtootni ammoo guyyoota hojii lama qofa eeguun boloqqicha gurguruun isaanii seeraa ala waan ta'eef boloqqeen qabame akka deebi'uu ykn tilmaamni isaa akka kanfalamu murteesse.*

Bu'uura Dambii Lakk.178/2002 kwt 13(6)tti namni hojii daldala salixii fi boloqqee adiirratti bobba'u kamiyyuu hayyama hojii daldalaa fi ragaa gahumsa hojii qabaachuu cinatti meeshaalee daldalaa kana seeraan fe'ee bakka tokkoo gara bakka biraa deema jiraachuu isaa kan agarsiisu waraqaa darbiinsaa qabachuu qaba. Haaluma kanaan, himataan ragaa hayyama darbiinsaa soo hin qabaatiin fe'ee deemuun isaa daldala seeraan alaa gaggeessuu isaa waan ta'eef qabamuun isaa seera qabeessa. Haa ta'u malee, himataan komii qabu akka dhiyeeffatuuf guyyoota hojii shaniif qaamni dhimmi ilaalu komii isaa eeguu qaba. Hima biraan, boloqqee fi salixiin

⁷⁷ Falmii Abbaan Alangaa A/Taayitaa Galiwwanii fi Gumuruukaa fi Fadiluu Nuurii, Mana Murtii Olaanaa Godina Jimmaa, Galmee Lakk.30460.

⁷⁸Government of Western Australia, Department of the Attorney General, How to Read Registration: A Beginners' Guide, May 2011, F15.

⁷⁹ Isheetuu Kabbaddaa fi Waajjira Daldalaa fi Misooma Gabaa Aanaa Gimbichuu fa'a (N-2) Mana Murtii Waliigala Oromiyaa Dhaddacha Bahaa, Lak. Gal.151226.

qabame guyyoota hojii shaniin booda malee gurguramuu hin qabu jechuun akka danda'amu dambichi kwt 23(1) fi (2b) irraa ni hubatama. Hiikoon kwt 23(1)tti kennamu garuu ergaa guutuu kwt 23 haala galmaan gahuun ta'uu qaba. Falmii kana keessatti dhimmi ijoo ta'ee ilaalamuu qabu meeshaan qabame seera qabeessaan geejjibamaa jira moo hin jiruu malee himatamtootni adeemsa jiru eeguu dhabuusaanii miti. Keessumattuu, kwt 23(3), namni meeshaan isaa jalaa qabame mana murtiitti himata dhiyeeffachuu kan danda'u kallattiin osoo hin ta'iin murtii koreen kenne irratti hundaa'ee ol'iiyannoo dhiyeeffata. Kanaaf, turtii yeroo seeraan kaa'ame cabsuun meeshaa seeraa ala daldalamaa jiru tokko gurguruun qaama dhimmi ilaalu gochicha seera qabeessa hin taasisu. Kanaafuu, manni murtii tumaa keewwata tokko yeroo hiiku guutummaa kaayyoo seerichaa wajjiin bifa deemuu danda'uun ta'uu osoo qabuu keewwata tokko luqqisanii ilaaluun sirrii miti.

5.5. MURTIILEE GOCHA DALDALA SEERAA ALAA IRRATTI KENNAMAN DAANGESSUU

Manni murtii murtiin adabbii (murtii adabbii fi raawwiin isaa) kennu yakkamaa irratti yeroo hunda raawwachuu dhabuu danda'a. Murtiin murtaa'e tokko kan daangeffamu ulaagaalee seerri yakkaa tumee jiru galmaan kan gahu yoo ta'u qofa. Qajeeltoowwan murtii adabbii irratti hundaa'anii daangessan seera yakkaa kwt 190 hanga kwt 202tti tumamanii jiru. Isaanis, sababoota yakka raawwatameef ka'umsa ta'an hunda ilaalu, fi amalaa fi seenaa yakkamaa madaaluun murtii adabbii kenname bu'uura kwt 191 akkasumas raawwiin murtii adabbii kenname bu'uura kwt 192, 193 fi 194 raawwatiinsa kan qabaatan ta'a. Murtiin adabbii ykn raawwiin isaa daangeffamuu kan danda'u haal-dureewwan seerri gaafatu yakkamaan kan guutu yoo ta'e qofa; yeroo qormaataa kennamu keessatti qajeelfama naamusaa yakkamaan raawwachuu qabu ibsuu fi qajeelfama naamusaa sana kan kabaju ta'uu isaa manni murtii adda baafachuu qaba. Itti dabalees, yakkamaan miidhaa qaqqabsiisee ilaachisee miidhamaaf beenyaa kan kaffalu ta'uu, baasii mana murtii kan aguugu ta'uu fi qajeelfama naamusaa kenname kan raawwatu ta'uu isaa mana murtiif kan ittiin mirkaneessu wabii gahaa dhiyeessuutu irraa eegama.

Murtii adabbii ykn raawwii isaa daangessuuf tumaalee seeraa dhimma murtii adabbii daangessuu ilaalchisee tumamanii jiran hunda ilaaluun hojiirra akka oolan taasisuun dirqama. Haa ta'u malee, murtiiwwan adabbii fi raawwii isaa dhimma gocha daldala seeraa alaa irratti kennaman yeroo baay'ee kan daangeffaman yoo ta'an, haalli daangeffama isaanii tumaalee seera yakkaa waa'ee murtii adabbii daangeessuu tumanii jiran bifa yaada keessa galcheen miti.⁸⁰

5.6. RAGAA MADAALUU

Dhimma daldala seeraa alaa irratti murtii kennuun walqabatee gochi akka danqaa guddaatti ka'uu danda'u tokko dhiyeessa ragaa sobaati. Fakkeenyaaf, buna seeraa alaa jedhamee qabame irratti qorannaan gaggeeffamee xumuramuun himatni mana murtiitti erga dhiyaatee booda himatamtootni ragaa amanamummaa hin qabne barreessisanii dhiyeessu. Ragaaleen barreeffamaa dhiyaatan kanneenis, fakkeenyaaf, xalayaa bunni qaama dhimmi ilaallatu gahuusaa ibsu (Goods Received Notice), waraqaa gaggeessituu (waraqaa darbiinsaa), hayyama gahumsa hojii, fi kkf wajjiin kan wal-qabatanii dha⁸¹. Itti dabalees, yeroo tokko tokko ragaa seera qabeessa al tokkotti tokko qofaan kennamuu qabu lama yookaan sadii taasisanii kennuun daldalli seeraa alaa akka ittiin gaggeeffamu haalli itti taasisan ni mul'ata.⁸²

Gocha daldala seeraa alaa irratti murtii kennuun wal-qabatee rakkinni ragaa sobaa ballinaan kan jiru yoo ta'ellee, amanamummaa ragaa dhiyaatanii madaaluun murtii haqa-qabeessa kennuu irratti hanqinni gama mana murtiin mul'atu guddaa dha. Dhimmoota qabatamaan rakkoo kana ibsan fakkeenyaan kaasnee haa ilaallu. Falmii Abbaa Alangaa fi Shawwaan

⁸⁰ Fakkeenyaaf, A/Alangaa Wajjira Haqaa Magaala Shashamannee fi Mulugeeta Mooshee fa'a (N-2) Lakk.Galme'e himata A/Alangaa 02328; Falmii Abbaa Alangaa fi Yirgaalam Kidaanee, Mana Murtii Aanaa Maannaa, Galme'e Lak. 10688; falmii Abbaa Alangaa fi Darajjee Abdiisaa, Mana Murtii Leeqaa Dullachaa, Galme'e Lak 10801, Abbaa Alangaa fi Zakkaariyaas Fiqiree, Mana Murtii Aanaa Sokorruu, Galme'e Lak.06882, Abbaa Alangaa fi Fiqaaduu Nuurii, Mana Murtii Olaanaa Godina Jimmaa, Galme'e Lak. 30460.

⁸¹Af-gaaffii Mulugeeta Geetaachoo, A/Alangaa fi A/Adeemsa Murtii Haqaa Kennisiisaa, Waajjira Haqaa Aanaa Gommaa, af-gaaffii gaafa 19-5-2008;Barreessaa Baqqalaa, Hoogganaa Wajjira Haqaa Godina Wallagga Bahaa, Amajjii 16, 2008.

⁸²Af-gaaffii Umar Yoonis, Abbaa Alangaa Waajjira Haqaa Godina Jimmaa, Amajjii 19, 2008.

Bajawu gidduutti gaggeeffamaa ture irratti⁸³ himatamaan gaafa 9/2/2006 Godina Wallagga Lixaa Aanaa Baabboo Gambeel Magaalaa Baabboo Ganda 02 keessatti hayyama hojii daldalaa osoo hin qabaatiin sangoolee 11 konkolaataatti fe'ee osoo adeemaa jiruu waan qabameef Labsii Galmeessaa fi Hayyama Hojii Daldalaa Lakk 686/2002 kwt 60(1) irra darbeera jedhamee himatame. Himatamaan hayyama hojii daldalaa akka qabuu fi beellama itti aanutti akka dhiyeeffatu mana murtii gaafate. Haaluma sanaan, hayyama hojii daldalaa gaafa 8/2/2006 Waajjira Daldalaa fi Misooma Gabaa Loodee Heexosaatii kennameefii kan jiru ta'uu ragaa dhiyeeffate. Manni murtii ragaa dhiyaate kana irratti hundaa'uun himatamaan hayyama hojii daldalaa qabu irratti hundaa'ee daldalaa jira jechuun himata dhiyaate kufaa taasiseera. Magaalaan Loodee Heexosaa Magaalaa Baabboo Gambeel irraa km 800 ol fagaatee argama. Kanaafuu,haala qabatama biyyaa keenyaatiin fageenya hangana guyyaa tokko keessatti geejibuun hayyama Onkoloolessa 8/2008 hojii daldalaa baafatee Onkoloolessa 9/2008 Baabboo Gambel keessatti sangoota bituun kan danda'amu miti. Amanamummaan ragaa kanaa baay'ee shakkisiisaa dha. Kanaaf, manni murtii ragaa kana akkuma dhufetti fudhachuun irratti hundaa'ee murtii kennuun isaa dogoggora. Amanamummaa ragaa kanaa sirriitti qulqulleessuun madaalee murtii haqa qabeessa kennuutu irraa eegama ture. Dabalataanis, yammuu ragaaleen lamaa walfakkaatan dhiyaatan dhugummaa ragaa qulqulleessuu irratti hanqinni ni jira.⁸⁴

6. YAADOTA GUDUNFAA FI FURMAATAA

6.1. YAADOTA GUDUNFAA

Daldalli sekteroota guddina dinagdee mirkaneessuu keessatti gahee olaanaa gumaachan keessaa isa tokkoo dha. Seektera kana cimsaa deemuuf, mootummaan seerota adda addaa tumuun daldala seeraa alaa fi miidhaa gama kanaan dinagdee, fayyaa, fi nageenya biyyaa irra gahuu danda'u

⁸³Abbaa alangaa fi shawwaa Bajawu mandafiroo, Mana Murtii Aanaa Baabboo Gambeel, Galme Lakk.03403

⁸⁴ Fakkeenyaaf, dhimma A/Alangaa Aanaa Shaashamnee fi Zarihuun Abarraa fa'aa (N-2) jidduu ture irratti himatamtoonni bu'a Bosonaa waraqaa darbiinsaa osoo hin qabaatin seeraan ala geejibanii jedhamanii himatamani himatamtoota irratti ragamee akka ofirra ittisan erga ajajameen booda ragaa waraqaa darbiinsa lama dhiyeessani bakka jiranitti manni murtii dhugummaa ragaalee osoo hin qulqulleessin himatamtoota bilisaan gaggeessee jira.

xiqqeessuuf tattaaffii guddaa taasisaa jira. Seerotni gama kanaan bahani jiran ulaagaalee seerummaa hojii daldalaa mirkaneessuu danda'an kan akka galmee daldalaa irratti galmaa'uu, hayyama hojii daldalaa baafachuu, hayyama gahumsa hojii baafachuu, waraqaa darbiinsaa qabaachuu, sadarkaa qulqullina meeshaalee eeguu, gatii gurgurtaa meeshaalee bitattoota beeksisuu, meeshaalee daldala bu'uuraa gatii itti gurguramuu qabanitti yookaan hanga hayyamame qofatti gurguruu, gibira mootummaa yerootti kaffaluu fi kkf jedhaman teechisanii jiru. Ulaagaalee seerummaa hojii daldalaa eeraman kanneen cabsanii hojii daldalaa hojjechuun gocha daldala seeraa alaa raawwachuu yoo ta'u, gochootni kanneen yeroo baay'ee tarkaanfii bulchiinsaa fi/ykn adabbii yaakkaatiin kan adabsiisanii dha.

Waajjiraaleen mootummaa adda addaa gocha daldala seeraa alaa to'achuu keessatti hirmaannaa garagaraa qabu. Fakkeenyaaf, qaamoleen haqaa gocha daldala seeraa alaa qabuu, qorachuu, himachuu, adabuu fi murtii adabbii raawwachiisuun gochi daldala seeraa alaa akka hin raawwatamne ittisu; seerotni seerummaa hojii daldalaa eegsisuuf bahan akka hin cabne taasisuun hojiirra oolmaa seerota kanneenii mirkaneessu jechuu dha. Haa ta'u malee, hojii to'annoo daldala seeraa alaa keessatti qaamoleen haqaa Oromiyaa hanqinaalee adda addaa qabu. Fakkeenyaaf, daldala seeraa alaa qabuu keessatti hubannoon seerota daldala to'achuuf bahan irratti jiru laafaa ta'uu, qindoominni poolisiin seektaroota daldala to'achuuf seeraan aangeeffaman waliin jiruu dadhabaa ta'uu; akkasumas, kanfaltii komishinii irratti hubannoon gahaa dhibuu dhimmoota to'annoo daldala seeraa alaa irratti dhiibbaa uumaa jiranii dha.

Gama biraatiin rakkoon naamusaa poolisoota biratti calaqqisan gocha daldala seeraa alaa akka hin qabamnee fi qorannaa gahaa akka hin gaggeessine sababoota taasisan keessaa isa tokkoo dha. Kunis gocha daldala seeraa alaa raawwatamaa jiru osoo arganii qabuu dhabuu, qabani seeratti osoo hin dhiyeessin gad-lakkisuu, daldalli seeraa alaa miidhaa akka waliigalatti biyya irratti geessisu hubachuu dhabuu fi gochicha akka madda galii ta'eetti fudhachuu akka fakkeenyaatti kaasuun ni danda'ama.

Yakkoota daldala seeraa alaa qorachuun wal-qabatee rakkoowwan mul'atan baay'ee dha. Isaanis, eeruwwan dhiyaatan irratti hanga dhumaatti deemanii ragaalee barbaachisoo ta'an walitti qabuu dhabuu, qaamoleen daldala seeraa alaa to'atan ragaa sobaa kennuu irratti hirmaachuu, ragaalee yerootti

qindeessanii dhiyeessuu dhabuu, namootni gocha daldala seeraa alaa erga qabani booda ragaa barbaachisaa kennuu dhabuu isaa dhimmootaaf xiyyeefannoo barbaadamu akka hin kennamne sababa ta'ee jira. Himata bu'uureessuun walqabatee A/Alangaa himannaa seeraa fi keewwata rogummaa hin qabneen himachuu, ragaa hunda duguuganii fayyadamuu dhabuu, seera adabbii gad-aanaa qabu filachuu, dhimmoota himachuu qaban hunda duguuganii adda baasani himachuu dhabuu, dhimma ijoo tokkoo irratti himata adda addaa hundeessuu wantoota akka rakkootti ka'anii dha. Abbootiin seeraa seerota dhimmoota kanneen irratti heddumminaan bahanii jiran haala barbaadamuun hiikanii raawwachiisuu ilaalchisee hubannoo isaan qaban gita barbaadamuu gadi akka ta'e abbootiin seeraa ni ibsu. Murtiileen dhimmoota daldala seeraa alaa irratti murteeffaman tokko tokkos abbootiin seeraa seerota daldalaa irratti hanqina hubannoo akka qaban ni akeeku.

Seerota to'annoo hojii daldalaa irratti bahanii jiran tokko tokko hiikanii hojiirra oolchuu keessatti dhimmi akka rakkootti ilaalamu tokko dhimma aangoo mana murtii idilee adda baasuu fi raawwachiisuu dhabuu dha. Fakkeenyaaf, Labsii Dorgommii Daldalaa fi Eegumsa Mirga Fayyadamtootaa lak 813/2006 hojiirra oolchuu ilaalchise manneen murtii idilee aangoo hin qabnu jechuun keessummeessuu yammuu didan mul'atu. Bifuma wal-fakkaatuun manneen murtii aanaa Labsii To'annoo Qulqullinaa fi Gabaa Bunaa Federaalaa lakk.602/2000 aangoo hin qabnu jechuun dhimmoota labsii kana bu'uura godhachuun dhiyaatan hin keessummeessan. Gama biraan ammoo seera qabeessummaa meeshaalee daldalaa seeraa ala geejjibamaa jiru jedhamanii qabaman ilaalchisee tarkaanfii to'attootni taasisan seera qabeessa ta'uusaa sadarkaa duraan ilaaluuf manneen murtii aangoo hin qaban; dhimma kana keessummeessuuf aangoo kan qabu qaamolee raawwachiiftuu dhimmi ilaalu ykn koreewwan dhimma kana akka ooggananiif aangeffamanii dha. Walumaagala, osoo aangoo qabani aangoo hin qabu jechuu fi aangoo osoo hin qabaatiin qaba jechuun falmii gocha daldala seeraa alaa wajjiin wal-qabatanii jiran keessummeessuu dhabuu fi keessummeessuun, seerotni gama kanaan bahanii jiran haala barbaadamuun hojiirra akka hin oolle sababoota taasisan keessaa isa tokko dha.

Dhimmootni gocha daldala seeraa alaa mana murtiitti dhiyaatan yeroo gabaabaa keessatti furmaata argachuu akka qaban seerri ni akeeka. Haa ta'u malee, dhimmootni daldala seeraa alaa wajjin wal-qabatanii manneen murtii Oromiyaatti dhiyaachaa jiran atattama barbaadamuun furmaata argachaa hin

jiran. Dhimmoonni akka sababaatti dhiyaatan hedduu dha. Fakkeenyaaf, xiyyeeffannoo gahaa osoo hin kenniin mirga wabiitiin shakkamtoota gad-lakkisuu fi ragaa bitaa-mirgaa deddeebisuu, fi shakkamtoota wabiin bahanii dhiyaachuu didan yerootti qabanii dhiyeessuu dhabuu dha.

Seerota daldalaa hiikanii hojiirra oolchuu irratti hanqaaleen manneen murtii Oromiyaa keessatti ni mul'atu. Hanqinni kunis seera iftoomina guutuu qabu jallisuu (micciiruu) fi kanneen iftoomina gahaa hin qabne ammoo haala kaayyoo waliigala seerichaa galmaan gahuu danda'uun hiikanii raawwachiisuu dhabuu dha. Dhimmoota gocha daldala seeraa alaa wajjiin wal-qabataniin mana murtiitti dhiyaatan irratti ragaalee dhiyaatan kallattii sirrii ta'een madaaluu fi ragaa sobaa adda baasu irratti manni murtii xiyyeeffannoon hojjechuu qaba. Haa ta'u malee, bar-gaaffii abbootii seeraa fi abbootii alangaa irraa walitti qabame akka ibsutti ragaa qixa sirrii ta'een madaaluu fi ragaa sobaa dhiyaatan secca'anii adda baasuu irratti raawwii manneen murtii Oromiyaa dhimma daldala seeraa alaa irratti qaban sadarkaa barbaadamuu gadi akka ta'e ibsee jira. Dhimmootnis qabatamaan manneen murtii keessatti rakkoon kun jiraachuu agarsiisu.

Murtiileen gocha daldala seeraa alarratti kennaman tumaalee seera yakkaa dhimmi isaa ilaallatu bu'uura osoo hin godhatiin daangeffamaa jiru. Murtiileen gama kanaan kennamanii daangeffaman namni gocha yakka daldala seeraa alaa hojjate badii raawwateef akka itti hin gaafatamne fi gochi daldala seeraa alaa akka hin xiqqaane taasisuu keessatti gahee guddaa taphataa jira.

6.2. YAADOTA FURMAATAA

- Hanqina hubannoo seerota daldalaa irratti calaqqisu furuuf ogeessota qaamolee haqaatiif haala qindaa'een leenjii hubannoo gabbisu Inistiitiyuutii Leenjii Ogeessota Qaamolee Haqaa fi Qorannoo Seeraa Oromiyaa, Komishinii Poolisii Oromiyaa, Biiroo Haqaa Oromiyaa fi Mana Murtii Waliigalaatiin bifa qindoomina qabuun walitti fufiinsaan kennaa adeemuun barbaachisaa dha. Fakkeenyaaf, dhimma aangoo mana murtii ilaalchisee hanqina hubannoo fi hojjimaata Labsii Dorgommii Daldalaa fi Eegumsa Mirga Fayyadamtootaa 813/2006, Labsii To'annoo Qulqullinaa fi Daldala Bunaa Federaalaa fi Oromiyaa 602/2000 fi

160/2002, irratti calaqqisan furuuf ogeeyyii qaamolee haqaatiif leenjii kennuun barbaachisaa dha.

- Daldala seeraa alaa qabuu, qulqulleessuu, himannaa hundeessuu fi murtii kenuu keessatti rakkoo naamusaa ogeeyyii qaamolee haqaa biratti mul'atu hambisuuf Komishiniin Poolisii Oromiyaa, Biiron Haqaa Oromiyaa fi Manni Murtii Waliigala Oromiyaa hordoffii fi to'annoo naamusaa taasisuun barbaachisaa dha.
- Hojiin qorannoo yakkaa daldala seeraa alaa irratti gaggeeffamaa jiru namoota gochicha keessatti hirmaatan hunda irratti gaggeeffamaa kan hin jirre, raagaaleen hundi funaanamaa fi haala barbaachisuun xinxalamaa waan hin jirreef, hojii qorannoo yakka daldala seeraa alaa irratti gaggeeffamu bifa hunda-galeessa fi qulqullina qabuun akka gaggeeffamu gochuu irratti hojjechuun barbaachisaa dha.
- Mirga wabii namoota gocha daldala seeraa alaan shakkaman/ himataman kabajuu dura namootni sun yeroo barbaadamanitti akka dhiyaatan kan isaan taasisu wabii gahaa waamsisuu isaa manni murtii mirkaneeffachuu qaba. Itti dabalees, dhimmoota daldala seeraa alaa yeroo gabaabaa keessatti ilaalanii furmaata kennuun gocha daldala seeraa alaa to'achuu keessatti gumaacha guddaa waan qabuuf shakkamaa mirga wabiin gadlakkisuu dura yeroo gabaabaa keessatti dhimmichi akka furmaata argatu gochuu yaaluun barbaachisaa dha.
- Ragaalee falmii daldala seeraa alaa irratti dhiyaatan haala roqummaa qabuun madaaluu fi ragaa sobaa adda baasuu irratti raawwiin jiru hanqina kan qabu waan ta'eef dhimma kana irratti xiyyeeffannoo barbaachisaa ta'e kennuun gaarii dha.
- Labsiileen To'annoo Qulqullina fi Daldala Bunaa Oromiyaa Lakk 160/2002 fi Federaalaa Lakk. 602/2000 dhimma itti gaafatamummaa yakkaa abbaa konkolaataa irratti garaagarummaa waan qabaniif, tumaa Labsii To'annoo Qulqullinaa fi Daldala Bunaa Oromiyaa kwt 23(6) haala tumaalee Heera Mootummaa Federaalaan walsimuu danda'uun fooyyessuun barbaachisaa dha.